

Prikaz

Sulejman Bosto, Tihomir Cipek,
Olivera Milosavljević (ur.)
**Kultura sjećanja: 1941. Povijesni
lomovi i svladavanje prošlosti**

Disput, Zagreb, 2008, 184 str.

Zbornik *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* druga je knjiga proizašla iz istoimenog projekta koji u organizaciji banjalučkog ureda Zaklade Friedrich Ebert okuplja eminentne hrvatske, srpske i bosanske društvene i humanističke znanstvenike u pokušaju da odgovore na pitanje kako su povijesne prijelomnice – 1918, 1941, 1945, 1991 – utjecale na političku povijest, kulturu sjećanja i na oblikovanje nacionalnih identiteta na prostoru bivše Jugoslavije. Dok je prva knjiga iz 2007, gotovo identičnog naslova – *Kultura sjećanja: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* – upoznala hrvatsku javnost s pojmovima politika povijesti i kultura sjećanja te analizirala utjecaj 1918. godine na spomenute fenomene, fokus je druge knjige na izrazito važnoj 1941. godini, koja je sudbinski odredila – i još uvijek određuje – formaciju kako nacionalnih identiteta tako i političkih procesa na ovim prostorima. Kako su u uvodnom izlaganju istaknuli urednici zbornika, navedena simbolička snaga 1941. godine leži upravo u tome što je ona, kao “kompleksni historijski čvor”, s jedne strane bila točka eksplozije frustracija nagomilanih u prethodnim desetljećima, dok s druge strane nije donijela njihovo raz-

rješenje, već je i sama postala “resurs odloženih konflikata koji su stupili na scenu u dolazećem vremenu” (9), tj. u 1990-ima. Zbornik je podijeljen u tri tematske cjeline, od kojih prva trasira nastanak simboličkog potencijala 1941. godine u poznim 1930-ima, druga donosi studije slučajeva veza ne uz sjećanja na 1941, dok posljednja prikazuje interpretaciju 1941. u historiografiji i školskim udžbenicima. Naposljetku, tu je i poseban prilog o filozofskoj tematizaciji nacizma kao krajnjeg zla te s njim povezanih kategorija oprosta i zaborava.

Prvo poglavlje, pod nazivom “Historijski kontekst i kultura sjećanja”, otvara članak filozofa Sulejmana Boste s Filozofskog fakulteta u Sarajevu “Konflikt ideoloških paradigmi: crveno *versus* crno”, u kojem prikazuje ideološke sukobe na jugoslavenskoj književnoj sceni kasnih 1930-ih godina. Smještajući te sukobe u kontekst tadašnje globalne prevlasti nacističke i komunističke ideologije, koji je Europu formirao u znaku kulture nasilja, Bosto ističe kako je kultura, tj. kulturna svijest kao suproizvođač historijske svijesti, direktno utjecala na erupciju nasilja 1941. Kapitulaciju političke slobode pred nadirućim totalitarizmima Bosto naposljetku prikazuje na primjeru sukoba Miroslava Krleže s građanskim desnim intelektualcima te sukoba na književnoj ljevici, gdje je Krleža bio “usamljeni jahač slobode” pred dominantnom crveno-crnom kulturom nasilja dvaju totalitarnih pokreta. Slične tendencije povlačenja političkog kao prakse slobode pred totalitarnim prikazuje i povjesničarka s Filozofskog fakulteta u Beogradu Olivera Milosavljević u članku “Beogradska štampa 30-ih godina o nastupajućem ratu”. Izloživši glavne ideološke stavove četiriju političkih grupacija u ti-

sku: komunističke, profašističke, konzervativne i liberalne, Milosavljević je jasno osvijetlila ideološka lutanja dviju potonjih grupacija nasuprot jasnoj ideološkoj profilaciji prvih dviju. Sukus tih lutanja sadržan je u nevoljkosti liberala da zauzmu jasnu antifašističku poziciju uslijed skepse prema komunističkom antifašizmu te u simpatijama koje konzervativci, unatoč svojoj nesklonosti nacističkoj revolucionarnosti, gaje prema Hitleru zbog njegova antikomunizma i antisemitizma. Donekle slična ideološka lutanja, ali sada na primjeru zakašnjelog procesa formiranja nacionalnog identiteta Bošnjaka, izložili su sociolog Šaćir Filandra s Filozofskog fakulteta u Sarajevu i politolog Asim Mujkić s Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. U članku "Redeskrpcija sjećanja. Prilozi bošnjačkom traganju za novim identitetom" Filandra prikazuje kako su uslijed nepovoljnih političkih okolnosti glavne političke orijentacije među Bošnjacima – prohrvatska, prosrpska, komunistička i autonomaška – dočekale 1941. fundamentalno fokusirane na "osiguranje fizičke opstojnosti i puke egzistencije kao krajnji domet njihove politike" (42). Autor pokazuje kako je proces nacionalne integracije dovršen 1990-ih naglašavanjem autonomaške tradicije, koja je interpretirana kao jedina tradicija s autentičnim nacionalnoemancipacijskim potencijalom, ali koja je naposljetku zatamnjena snažnom islamizacijom tijekom rata i dejtonskog poraća. Filandrinu tezu o biopolitičkom karakteru bošnjačke nacionalne politike razrađuje Asim Mujkić u članku "1941. i (de)konstitucija bošnjačkog političkog identiteta". Prikazavši tragičnu pasivnost politike identiteta bošnjačkih političkih elita pred "kontingencijom državotvornih politika svojih susjeda"

(59), kako u međuraću (kada se izlaz tražio u vezivanju uz integralno jugoslavenstvo čak i nakon sporazuma Cvetković-Maček) tako i ratnom razdoblju (u nemogućnosti definiranja artikulirane politike nacionalne emancipacije), s epilogom u prepoznatom, ali ne i do kraja definiranom nacionalnom statusu Muslimana u SFRJ, Mujkić zaključuje kako je ta neartikuliranost procesa nacionalne integracije u Bošnjaka pridonijela svojevrsnom "ponavljanju povijesti" u ratnim 1990-ima. Pritom Mujkić pomalo normativno (pre)strogo polazi od poimanja procesa nacionalne integracije kao pretpolitičkih uslijed dominantne uloge vjere, iako je isti proces bio jedan od glavnih čimbenika povijesnog formiranja nacija na prostoru cijele istočne i srednje Europe.

Drugo poglavlje, nazvano "Studije slučaja", većinom obuhvaća tematiziranje "tamnih mrlja sjećanja" vezanih uz II. svjetski rat u suvremenom formiranju kolektivnog pamćenja u Srbiji. Radmila Radić s beogradskog Instituta za noviju istoriju Srbije u članku "Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941." prikazuje kako je taj događaj – kao jedan od simbolički najvažnijih aspekata povijesnog loma 1941. – odmah po izvršenju postao referentna legitimacijska točka sukobljenih političkih opcija. Pristaše vlade Cvetković-Maček tumačile su ga kao uzrok kasnijih krvavih ratnih događanja, izbjeglička vlada i četnički pokret kao antifašistički izraz srpskog nacionalizma, a komunisti su ga tumačili kao izraz narodnog otpora profašističkim buržoaskim klasama i europskom fašizmu, predvođenog Komunističkom partijom Jugoslavije. Autorica pokazuje kako je padom komunizma i raspadom Jugoslavije 1990-ih srušen službeni monopol potonjeg tumačenja, uz istodobno uskrснуće prvih dvaju, ali i žive

polemike u zajednici srpskih povjesničara o značenju puča za kasniji razvoj demokratske političke kulture u Srbiji. Članci Đokice Jovanovića, Olge Manojlović-Pintar i Aleksandra Ignjatovića usredotočeni su na interpretaciju "prešućene povijesti". Đokica Jovanović, sociolog s Filozofskog fakulteta u Beogradu, u članku "... Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata" tematizira lokalno potiskivanje sjećanja na gotovo potpunu eksterminaciju romske zajednice u Nišu u Drugom svjetskom ratu iz pozicije kontinuiteta položaja te zajednice kao potpuno marginalizirane, a time i nevažne u kontekstu lokalne sredine. Slično tome i povjesničarka Olga Manojlović-Pintar s Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu te povjesničar arhitekture s Arhitektonskog fakulteta u Beogradu Aleksandar Ignjatović u članku "Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat" razlažu iskrivljavanje sjećanja od 1945. do danas na taj najveći sabirni logor za Židove u Srbiji u Drugom svjetskom ratu. Bez obzira na promjenu režima autori kao zajednički nazivnik sjećanja na logor, kao i na ostale prostore u Beogradu vezane uz židovske žrtve, ističu simboliku "praznog prostora i mesta očišćena od traumatičnih svedočanstava rata" (101). Pritom naglašavaju kako se ta prerada sjećanja u doba SFRJ odvijala u sklopu ideološkog potiskivanja sjećanja na sve nekomunističke žrtve, a nakon 1990. spomen na židovske žrtve fašizma bio je predan potpunom zaboravu u sklopu "processa konstrukcije nacionalne prisutnosti" (101), s tendencijom nacionalizacije žrtava. Naposljetku, Vjeran Pavlaković, povjesničar s Kulturalnih studija u Rijeci, tematizira ustašonostalgiju u

Hrvatskoj u članku "Opet Za dom spremni. Desetotravanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine". Polazeći od kontekstualizacije političke prakse ustašonostalgije unutar pokušaja krajnje desnih političkih skupina, predvođenih HSP-om, da delegitimiraju vladavinu HDZ-a, Pavlaković kao temeljno obilježje tih komemoracija ističe pokušaj povlačenja historijske analogije između 1941. – tj. proglašenja NDH – i 1991, tj. proglašenja neovisne Hrvatske, ponajviše revizijom interpretacije ustaša kao patriotskih boraca za hrvatsku nezavisnost. Pritom on mnogo snažniju zastupljenost ustašonostalgije u 1990-ima u odnosu na 2000-te godine smješta u kontekst ratnih događanja u Hrvatskoj, ali i inklinacije tvrde struje HDZ-a prema radikalnom povijesnom revizionizmu koji je iskakao iz okvira Tuđmanove politike, dok se s demokratizacijom HSP-a, u sklopu opće demokratizacije hrvatskog društva od 2000, zagovaranje ustašonostalgije svelo na razne marginalne političke skupine.

Posljednje poglavlje knjige, nazvano "Udžbenici povijesti i historiografija", započinje člankom "Ustaška politika povijesti. 1941. kao revolucionarna godina" Tihomira Cipeka s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Polazeći od najrecentnijih teorija o fašizmu kao antiprosvjeteljskoj i antiliberalnoj kulturalnoj revoluciji, Cipek prikazuje kako je ustaški pokret stvaranje NDH 1941. s jedne strane tumačio "krajem hrvatske povijesti" koja je interpretirana kao višestoljetna težnja Hrvata za samostalnom državom, a s druge početkom nacionalističke ustaške revolucije. Kako autor ističe, ona je smjerala uspostaviti novi svijet zasnovan na rasno utemeljenoj preobrazbi društva u organsku korporativnu zajednicu čiji je krajnji izraz

utjelovljen u vodi/poglavniku kao izrazu narodne volje utjelovljene u ustaškoj totalitarnoj diktaturi. Unutar prikazanih značajki ustaške ideologije Cipek analizirajući udžbenike NDH pokazuje kako je ustaška politika povijesti bila usmjerena ponajviše prema sakraliziranju kulta poglavnika, i to njegovom interpretacijom kao “emanacije povijesnih težnji hrvatskog naroda za samostalnom državom” (136), gdje su ideje Ante Starčevića i Stjepana Radića interpretirane kao direktna prethodnica ustaštva, a cjelokupna povijest kao jednostrano “podržavotvorenje” kompleksnih povijesnih pojava poput hrvatskog narodnog preporoda ili stupanja Hrvatske u Kraljevinu SHS 1918. Interpretaciju 1941. godine, ali iz kuta historiografije u Hrvatskoj u doba SFRJ, donose povjesničari Magdalena Najbar-Agičić i Damir Agičić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u članku “Hrvatska historiografija o 1941. – polemika bez dijaloga?”. Razloge nedovoljno produbljenog prikaza 1941. godine u spomenutom razdoblju autori nalaze ne samo u slijeđenju tada obvezne ideološke matrice bratstva i jedinstva i kulta Josipa Broza Tita već i u dodatnom opterećenju hrvatske historiografije polemikom s nacionalističkim dijelom srpske historiografije u vezi s impliciranjem kolektivne krivnje ustaštva na hrvatski narod. Tako su prvi historioграфski radovi vezani uz II. svjetski rat, oni Vase Bogdanova iz ranih 1960-ih, bili usmjereni na polemiku u vezi s prethodno navedenom tematikom, a historioграфski značajnije publikacije pojavile su se tek s radovima Fikrete Jelić-Butić i Bogdana Krizmana o ustaškom pokretu sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća. Autori zaključuju kako je ideološko opterećenje istraživanja II. svjetskog rata na tlu

Hrvatske dijelom preneseno i u postsocijalističko razdoblje, ne samo zbog konteksta 1990-ih već i zbog snažnog simboličkog utjecaja 1941. godine na suvremene političke procese. Naposljetku, povjesničarka Dubravka Stojanović s Filozofskog fakulteta u Beogradu u članku “Revizija revizije: ‘1941’ u udžbenicima istorije u Srbiji” daje uvid u dvostruku reviziju interpretacije povijesti II. svjetskog rata u Srbiji od 1990, koju uvjetno možemo podijeliti na “Miloševićevo” i “Koštuničino” razdoblje. Stojanović ističe kako je prva tekla u znaku “ambivalentnog ideološkog amalgama komunističke i nacionalističke ideologije” (158), pri čemu su i partizanski i četnički pokret bili predstavljeni kao borci protiv fašizma, što je vodilo nacionalizaciji partizanskog pokreta i potiskivanju Titove uloge. Međutim, kako dalje ističe autorica, prava revizija nastupa tek od 2002, kada je uloga partizana potpuno potisnuta, a četnici Draže Mihailovića prikazani kao jedini istinski zastupnici srpskog nacionalnog interesa, uz posljedično pripisivanje anti-fašističkog potencijala, sličnog onom koji je imao partizanski pokret prije raspada SFRJ.

Knjiga je zaokružena posebnim prilogom filozofa Gorana Gretića s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu “O zločinu, oprostu i zaboravu”, u kojem tematizira međudnos spomenutih pojmova na primjeru suočavanja s fenomenom nacizma. Pritom Gretić nacizam poima kao “krajnje zlo”, zasnovano na potpunoj negaciji moralno-političke tradicije univerzalizma i humanizma moderne liberalno-demokratske epohe. Na osnovi interpretacije pojma “krajnjeg zla” kod Kanta te njegove primjene u interpretaciji nacizma kod Levinasa, Jankelevitcha i Hanne Arendt Gretić

zaključuje kako se u odnosu spram nacizma nalazimo u dvostrukoj aporiji. S jedne strane, ona je zasnovana na nemogućnosti zaborava i oprosta nacističkog pokušaja eksterminacije same esencije ljudskog bića kao jednakog i slobodnog subjekta političkog, dok se, s druge strane, oprost i odrješenje od krivnje ispostavljaaju nužnim preduvjetom ostvarenja slobodnog djelovanja pojedinca, utemeljenog u novom početku kao temelju konstituiranja političke zajednice.

Zaključno, zbornik svojim radovima pregnantno prikazuje utjecaj 1941. godine na suvremeno formiranje nacionalnih identiteta u Srbiji, Hrvatskoj i BiH, osobito iz perspektive prešućene povijesti i zatamnjenih te revidiranih sjećanja, kao i iz perspektive njihove upotrebe u legitimaciji politika u spomenutim zemljama u posljednja dva desetljeća. Isto tako, on ne otvara novu perspektivu uvida – i prijedpore – oko simboličke snage iznimno važne 1941. godine u tumačenju samo vlastite nacionalne povijesti, već i u tumačenju nacionalne povijesti susjednih nacija. Pritom posebno treba istaknuti uvid koji zbornik nudi u razne aspekte razvoja ideologije nacionalne integracije u Bošnjaka. Stoga i ovaj zbornik, kao i prethodni, vrijedi preporučiti stručnoj, ali i široj javnosti, jer on na primjeru 1941. godine ocrta važnost odnosa povijesti i politike te nudi smjernice za suočavanje s prošlošću i osnove za osmišljavanje demokratske politike nacionalnog identiteta, prijeko potrebne za izgradnju demokratski konsolidiranih društava na području jugoistočne Europe.

Stevo Đurašković

Prikaz

L'ubomír Liptak
**Nepre(tr)žité Dejiny
(Neproživljena/neemancipirana
povijest)**

Vydavateľstvo Q 111, Bratislava, 2008, 159 str.

L'ubomír Liptak (1930-2003) zasigurno je najvažniji slovački povjesničar 20. stoljeća, čije se knjige *Slovensko v 20. storočí* (Slovačka u 20. stoljeću) te *Storočie dlhše ako sto rokov: O dejinách a historiografii* (Stoljeće duže od stotinu godina: O povijesti i historiografiji) smatraju formativnim djelima suvremene slovačke historiografije. Prva knjiga, objavljena neposredno prije gušenja praškog proljeća 1968, dala je do danas nenadmašen sintetski prikaz povijesti Slovačke u dvadesetom stoljeću te dovela autora u nemilost tadašnjeg komunističkog režima, u kojoj je ostao sve do njegova pada. Izgnan s Instituta za povijest Slovačke akademije znanosti (SAV) pod optužbom za nacionalizam, s trajnom zabranom objavljivanja, Liptak se od 1968. do 1990. posvetio diskretnom, ali intenzivnom istraživanju urbane i socijalne povijesti, a 1990-ih se na velika vrata vratio u slovačku historiografiju tematiziranjem njezinih glavnih problema, pogotovo odnosa prema društvu i politici, što je 1999. rezultiralo spomenutom knjigom *Storočie dlhše ako sto rokov*. Zbog svojeg vrlo reflektiranog, kritičkog pristupa povijesnoj znanosti te društvenoj i političkoj stvarnosti i u 1990-ima je od strane nacio-

nalističkog Mečiarova režima i slovačke krajnje desnice bio etiketiran kao nacionalni izdajnik.

Knjiga *Nepre(tr)žité Dejiny* zbirka je Liptakovih eseja sabranih nakon njegove smrti, objavljivanih većinom u stručnim časopisima u zadnjih dvadesetak godina. Kako je u uvodu napomenuo Ivan Kamenec, priređivač knjige, slovački povjesničar i Liptakov učenik, svrha objavljivanja ove knjige bila je širu čitateljsku javnost upoznati s djelom velikog povjesničara. Eseji sabrani u ovoj knjizi mogu se uvjetno podijeliti u tri tematske cjeline, koje predstavljaju tri glavna predmeta Liptakove aktivnosti: prva se bavi problemima razvoja slovačke historiografije, druga tematizacijom slovačkog kolektivnog sjećanja, a treća urbanom poviješću Slovačke u dvadesetom stoljeću. Pritom sam naslov knjige korespondira s temeljnim Liptakovim pristupom povijesnoj znanosti kao onoj koja ima za cilj otkrivati “odakle smo došli i kako smo došli tamo gdje jesmo” (41), iz čega proizlazi potreba za osvještavanjem neproživljene povijesti, tj. za raščlanjivanjem nacionalnih kolektivnih mitova, te potreba za emancipacijom povijesne znanosti, tj. za njezinom izgradnjom kao samosvjesne, samoreflektirane discipline.

Prvu tematsku cjelinu čine dva eseja: “Úloha a postavenie historiografije v našej spoločnosti” (Uloga i položaj historiografije u našem društvu), koji je zapravo izlaganje na skupu čehoslovačkih povjesničara 1968, te “Slovenska historiografija po roku 1945” (Slovačka historiografija od 1945). Prvi esej, napisan u liberalnom ozračju praškog proljeća, smatra se utemeljujućim djelom propitivanja svrhe i razvoja mlade slovačke historiografije, koja je akademski utemeljena tek u 1930-im

godinama kao dobu pune profilacije slovačke ideologije nacionalne integracije. Nasuprot tada široko prihvaćenoj tvrdnji da je staljinizam upropastio tek stasalu slovačku historiografiju, Liptak pokazuje kako je on, usprkos totalitarnom ideološkom diktatu, paradoksalno izazvao i dva pozitivna trenda za njezin daljnji razvoj. Prvi je sadržan u činjenici nametnutog širenja fokusa s isključivo nacionalne na socijalnu povijest, pa makar i uskom dogmatskom okviru. Nadalje, autor pokazuje kako je tadašnje ukalupljivanje svih istočnoeuropskih historiografija u političku dogmu “dijamata” dovelo do priznanja slovačke historiografije od strane njezinih susjeda, ponajprije Češke i Mađarske, koji su ranije odbacivali mogućnost njezine emancipacije zbog slovačkog nedostatka državotvorne povijesti. Pritom uzroke tadašnjih nedostataka slovačke historiografije, primjerice malobrojnosti studija iz nepolitičke povijesti te uopće produbljenijih, sintetskih studija – nedostataka koji su i danas aktualni u slovačkoj historiografiji – Liptak osim u ideološkom diktatu režima nalazi i u samoizolaciji historiografije kako od regionalnog komuniciranja tako i od kontakta sa svjetskim trendovima razvoja historiografske discipline. U kontekstu liberalizacije političkog prostora, koja je u Slovačkoj dovela do buđenja nacionalizma, Liptak upozorava da profesionalna historiografija mora izbjeći da upadne u zamku direktne sluškinje politici, bilo klasnoj bilo nacionalnoj. Liptak se zalaže za razvoj višedimenzionalnog, reflektiranog proučavanja svih povijesnih sastavnica, od socijalne preko manjinske do gospodarske i urbane povijesti, s uklapanjem razvoja njezinih trendova u okvire generalnih crta povijesnih tokova u srednjoj i istočnoj Eu-

ropi. Sličnu poruku nosi i esej o historiografiji nakon 1945, napisan također na povijesnoj prekretnici, 1991. godine, u kojem Liptak apelira na slovačku historiografiju da se sada, s nastupanjem demokracije, posveti reflektiranom proučavanju najnovije povijesti od 1945. naovamo kako bi se što više suzio prostor nastupajućoj mitizaciji dotičnog povijesnog razdoblja u političke svrhe.

Drugu tematsku cjelinu, koja se bavi raščlanjivanjem slovačkih povijesnih mitova, čine eseji “Oportunisti a či Janošici” (Oportunisti ili Janošici) te “Neprežité dejiny” (Neproživljena povijest), prema kojem je knjiga i dobila naslov. U eseju “Oportunisti a či Janošici” (riječ “Janošici” potječe od slovačkog mitskog Robin Hooda zvanog Juraj Janošik, iz čijeg je imena izvedena riječ “janošičenje” kao oznaka za hajdučki otpor vlasti) Liptak se obračunava sa “strukturama dugog trajanja” kolektivnog mita o tragičnoj slovačkoj povijesti koje karakterizira istovremeno izdajstvo političkih elita te radikalan, herojski otpor stranoj političkoj hegemoniji. Liptak pokazuje kako ni jedna ni druga tendencija nisu jedinstvene u slovačkom kolektivnom sjećanju, već sačinjavaju zajednički fundus nacionalnog kolektivnog sjećanja svih nacionalno neemancipiranih nacija Austro-Ugarske Monarhije. Pritom Liptak pokazuje kako u slovačkom slučaju oportunizam, tj. pristajanje uz ideju mađarstva ili kasnije unitarne čehoslovačke nacije, nije bio samo produkt “chlebové závislosti” – tj. nerazvijenoga građanskog društva neemancipiranog od državne vlasti – već i identitetske težnje za pripadanjem “povijesnim nacijama”, tj. nacijama s povijesnom tradicijom državnog subjektiviteta, kakva Slovačka nije bila. Jednako

tako autor raskrinkava i mit “janošičenja” kao neku vrstu fatalističke, milenarističke vjere u nacionalnu emancipaciju s pomoću “velikog skoka”, sadržanog u dvostranoj ideji o oslobođenju uz pomoć “bratskih naroda” (Rusa ili Čeha od mađarske vlasti prije 1918) ili uz pomoć očekivane “svjetske katastrofe” (rata kao oslobođenja od češke vlasti u međuratnom razdoblju, ili sovjetske nakon 1945). Na sličan način u eseju “Neprežité dejiny” (Neproživljena povijest), pisanom u kontekstu očekivanog pridruživanja Slovačke Europskoj Uniji, Liptak raščlanjuje autoritarnu povijesnu tradiciju izgradnje društvenog i političkog sustava u postkomunističkim zemljama srednje Europe, a koja Slovačku razlikuje od zapadnoeuropskih zemalja, sve kako bi pokazao da ulazak Slovačke u EU nije mit-ski “povratak Europi”, već jedno potpuno novo, neproživljeno iskustvo.

Treća tematska cjelina, koja se bavi urbanom poviješću, započinje esejom “Malé mesto a veľký svet” (Mali grad i veliki svijet), u kojem se Liptak obračunava sa “starogradskim” mitom o krivnji nacističke Njemačke i SSSR-a za nestanak harmonične “austro-ugarske” multietničnosti slovačkih gradova. Naime Liptak pokazuje kako je spomenuta multietničnost, obilježena mješavinom slovačkog, mađarskog i njemačkog življa, osim visokom kvalitetom urbanog života bila obilježena i brojnim sukobima i antagonizmima, kojima je Prvi svjetski rat samo poslužio kao povod, a ne uzrok radikalizacije. Pritom, prvi val etničkog čišćenja slovačkog teritorija od Mađara i Nijemaca izveden je od “domaćih snaga” u ranim 1920-ima, a isti se trend ponovio i s nastankom kvislinške Prve slovačke republike, čija je antisemitska politika zabila posljednji čavau u lijes po-

vijesno preživljene urbane multietničnosti. Trendovima razvoja urbanog života bavi se i esej “Život na slovensku v medzivojnovom obdobi” (Život Slovačke u međuratnom razdoblju), koji analizirajući stavke poput odijevanja, prehrane, zaposlenja, stanovanja te kulturnih sadržaja prikazuje razmjerno visok stupanj životnog standarda što ga je međuratna Čehoslovačka Republika donijela slovačkim gradovima, a koji u pojedinim stavkama, primjerice u politici stanogradnje i radničkih prava, nalikuju na trendove koje je većina zemalja srednje i istočne Europe osjetila tek nakon 1945. Ulogu nacionalnoidentitetskog “mapiranja” javnih prostora tematizira esej “Kolektívne identity a verejné priestory” (Kolektivni identiteti i javni prostori), pokazujući kako je spomenuti proces u Slovačkoj započeo polovicom 19. stoljeća, naravno, kao simbol mađarizacije. Njegova sustavna politika nastala je tek u međuratnom razdoblju kao jedan od osnovnih instrumenata formiranja unitarnog čehoslovačkog identiteta, ali i dovršetka “zakašnjelog” formiranja slovačke nacije. Pritom je interesantno istaknuti identitetsku ulogu crkvenih građevina, koje su prema nacionalnom ključu (jeziku bogoslužja) bile glavni orijentir “mapiranja” državnih granica u doba povijesnih lomova 1918, 1939, 1945/1948. Problemom nacionalnog mapiranja, ali sada na primjeru jedinstvenog simboličkog značenja Bratislave, bavi se i esej “Nehlavné hlavné mesto” (Sporadni glavni grad). Za razliku od većine srednjoeuropskih i istočnoeuropskih nacija, koje su povijesno profilirale svoje nacionalne identitete, a time i simboličku nacionalne metropole, Slovaci su kao “nepovijesna” nacija s raspadom Austro-Ugarske Monarhije 1918. morali “izmisli-

ti” glavni grad, pri čemu je stjecajem čisto pragmatičkih, ekonomsko-infrastrukturnih okolnosti izbor pao na njemačko-mađarski Pressburg/Pozsony, koji je 1919. preimenovan u Bratislavu. Liptak pokazuje kako je to ime, bez uporišta u povijesnoj tradiciji (simbolizira bratsko ujedinjenje Čeha i Slovaka u jedinstvenu čehoslovačku naciju), odredilo daljnju sudbinu grada, koji se zbog perifernoga geografskog položaja te višestoljetne “mapiranosti” u njemačkom (većinska etnička skupina) i mađarskom kolektivnom sjećanju (Pozsony kao simbol mađarske državnopravne tradicije) nikada nije uklopio u nacionalni imaginarij, već je kao “anacionalan i kozmopolitski” bio neprekidno osporavan idejom o smještanju metropole u “nacionalno čistu” srednju Slovačku, idejom koja je povremeno politički aktualna sve do današnjih dana.

Posljednja dva eseja u knjizi tematiziraju utjecaj vojske na razvoj urbaniteta u dvadesetom stoljeću. Tako u eseju “Armáda a mestská spoločnosť v medzivojnovom obdobi” (Vojska i gradsko društvo u međuratnom razdoblju) Liptak pokazuje kako smještanje stalnih vojnih postrojbi u gradovima od druge polovice 19. stoljeća nije bilo samo izvor ekonomskog razvoja, već je i značajno pridonijelo povećanju kvalitete života. To se prije svega očitovalo u bogaćenju kulturnih sadržaja, čiji je nositelj bio časnički zbor i vojna limena glazba, dok je gradnja vojne infrastrukture dovodila do daljnje urbanizacije, pogotovo do otvaranja novih urbanih prostora gradovima. Autor ističe kako je ta sinergija gradova i vojske svoj vrhunac dosegla u međuratnom razdoblju, dijelom zbog političkih okolnosti (vojska prestaje biti instrument mađarizacije), ali većim dijelom zbog još izraženije ekonomske uloge vojske u doba

velike ekonomske krize, kada je ona često bila jedini izvor opstanka gradske ekonomije. Posljednji esej u knjizi, "Zbrojárska urbanizácia" (Oružana urbanizacija), pokazuje dvostruko lice socijalističke hladnoratovske izgradnje gigantskih vojnih pogona u malim mjestima srednje i istočne Slovačke (Slovačka je uz SSSR bila glavni proizvođač oružja za istočni blok), koja je ta mjesta istovremeno unaprijedila, ali i pretvorila u bezlična socijalistička naselja potpuno ovisna o vojnoj industriji, čiji je poguban učinak postao vidljiv nakon raspada sovjetskog bloka, kada su srednja i istočna Slovačka doživjele pravi urbani egzodus. Pritom se Liptak obračunava s još uvijek aktualnim mečiarovskim mitom koji krivca za propast vojne industrije nalazi u osobi Vaclava Havela i češkom političkom rukovodstvu iz vremena mirnog razdruživanja Čehoslovačke početkom 1990-ih godina, pokazujući kako je uzrok propasti prenapuhane vojne industrije zapravo bio raspad Varšavskog pakta.

Pisana bogatim i živopisnim polemičkim stilom, knjiga *Nepre(tr)žité Dejiny* daje dobar sumarni uvid u temeljne crte razvoja slovačke historiografije, pogotovo iz kuta njezina odnosa spram politike, kao i uvid u neke aspekte formiranja slovačkog kolektivnog sjećanja, važnog za razvoj nacionalnog identiteta. Nadalje, osobito su interesantni Liptakovi eseji o razvoju slovačkih gradova, koji vrlo nijansiranim i višedimenzionalnim pristupom "povijesti odole" indirektno polemiziraju s "velikim" nacionalnim narativima i nacionalnim mitovima, primjerice s onima o jednostranoj mađarskoj i češkoj hegemoniji nad Slovacima u 19. i 20. stoljeću. Zbog sličnosti povijesnog razvoja Hrvatske i Slovačke, osobito iz kuta povijesnog formiranja ideo-

logija nacionalne integracije, knjiga sama nameće komparativno promišljanje o sličnim trendovima na tlu Hrvatske. Zato se ovo djelo može preporučiti kako stručnoj tako i široj čitateljskoj javnosti zainteresiranoj za komparativna promišljanja, pogotovo u okvirima srednje i istočne Europe, ili jednostavno onim čitateljima koje interesira povijesni razvoj Slovačke kao Hrvatskoj vrlo bliske zemlje.

Stevo Đurašković

Prikaz

Jorge Nef and Bernd Reiter
**The Democratic Challenge.
 Rethinking Democracy
 and Democratization**

Palgrave Macmillan, 2009, 186 str.

Ovo je značajna studija uglednih američkih profesora politologije o razvoju demokracije u svijetu i faktorima njezine ugroze. Ona se ne bavi primarno demokracijom kao normativnim idealom, već prije svega kao realnim političkim fenomenom. Istražuje procese razvoja i sužavanja demokracije. U samom uvodu autori ističu da se usprkos stalnim tvrdnjama od 1980-ih, "kraj historije" nije ostvario niti se demokracija javila kao svjetska politička norma. Umjesto toga postali smo svjesni da se demokracija i vrijednosti povezane s njom – sloboda, jednakost i prosperitet – nastoje osporavati ili sužavati. Što je još gore, ne

samo da stare prijetnje demokraciji nisu uspješno riješene već su nove na pomolu kako mi sve više ulazimo u globalno međuzavisnu realnost. Nesigurnost uzrokovana ekološkom krizom, terorizmom i kontraterorizmom i sve veća ekonomska nestabilnost koja je rezultat dereguliranih financijskih tržišta postavljaju nove izazove čovječanstvu. Postajemo sve svjesniji toga kako mi trebamo više razumijevanja o potencijalno devastirajućim putovima u demokraciju.

Temeljna je teza koju autori zastupaju da razvoj demokracije nije linearan, stabilan i ireverzibilan proces, kako su to zamišljali teoretičari "modernizacije". Naprotiv, taj je razvoj otvoren i neizvjestan. Upozoravaju na složenu prirodu demokracije i na čimbenike njezina razvoja. Pored stalnih autokratskih tendencija tu su i procesi globalizacije, ultranacionalizma, tržišnog fundamentalizma, državne sigurnosti (tzv. sekuratizacije, rata protiv terorizma itd.) i religijskog mesijanizma – sve su to faktori koji koče ili mogu spriječiti razvoj demokracije.

Ova se knjiga dakle bavi demokracijom kao fenomenom i kao normativnim idealom te dinamikom demokratizacije i de-demokratizacije; zapravo, procesima ekspanzije i kontrakcije narodne vlasti. Postoji mnogo razloga da se o demokraciji razmišlja kao o razvojnem procesu, ali i kao o entropijskim tendencijama. U toj kontradikciji, kažu autori, leži dualna priroda demokratskog izazova. S jedne strane, vladavina naroda na temelju vladavine prava prijetnja je autoritarnim, abuzivnim i korumpiranim režimima u svijetu, a, s druge strane, sam se pojam narodne vlasti osporava ne samo trajnim svjetskim autokratskim i oligarhijskim tendencijama već i novim ili navodno

novim razvojem kao što su globalizacija, neokonzervativizam, tržišni fundamentalizam, ultranacionalizam, država nacionalne sigurnosti i ponovno javljanje religijskog mesijanizma (str. 3).

Autori objašnjavaju smisao demokracije kao kolektivnog organiziranja za upravljanje konfliktima, za stvaranje pravila i njihovu implementaciju. Ona je kao takva politička asocijacija slobodnih i jednakih, a ne privilegiranih i isključenih ljudi. Glavna je teza njihova rada da demokracija nije stabilna i ireverzibilna etapa, kako su to zamišljali teoretičari modernizacije, već se ističe esencijalno otvorena i neodređena priroda demokratskog fenomena kao kompleksnog historijskog, kulturnog i socioekonomskog procesa. Oni na demokraciju ne gledaju ni kao na diskretnu, čisto institucionalnu kategoriju, ograničenu na formalne, proceduralne i konstitucionalne faktore. Po njihovu mišljenju, proučavanju demokracije treba pristupiti šire, ponekad s kontradiktornih razina analize. Važno je analizirati strukturalne temelje demokracije, koji obuhvaćaju široke socijalne, ekonomske i kulturne režime, političku zajednicu, državu, vlast i osobe (međuigru kulture i ličnosti). To znači fokusiranje na demokratske i antidemokratske attribute prisutne u konkretnim socijalnim ekonomskim i političkim institucijama i praksama. Takva analiza omogućuje da se utvrde uzroci i posljedice ovlasti i razvlašćivanja ljudi u demokraciji.

Da bi to postigli, autori su knjigu podijelili u osam ključnih poglavlja: demokracija kao ideja i kao proces; formalna i supstanzivna demokracija; mitovi i pogrešne koncepcije o demokraciji; narodni suverenitet, građanstvo i limiti liberalne demokracije; demokracija i nesigurnost; siromaštvo, ne-

jednakost i demokracija; globalni režimi, upravljivost i demokratizacija; demokracija, autoritarizam i de-demokratizacija. Pored ovih osam poglavlja postoji široko uvodno poglavlje i zaključno ili pregledno poglavlje o krizi demokracije.

U prvom se poglavlju analizira historijski i strukturalni pregled pojma demokracije. Autori upozoravaju na dva modela demokracije: jedan više konzervativan i elitistički (Madison i drugi), u kojem je naglasak na reprezentaciji i podjeli vlasti te zaštiti od tzv. moguće "tiranije većine", drugi, koji nastaje iz teorije ugovora (Rousseau), u kojem se ističe opća volja. Zatim se govori o procesima de-demokratizacije koji zahvaćaju i tzv. stare demokracije. No autori ističu da taj novi val de-demokratizacije nadilazi tezu o "krizi demokracije" koju su iznijeli Huntington, Crozier i Watanuki u *Report to the Trilaterale* 1975. Ti su autori naime tvrdili kako vlast postaje neupravljiva u uvjetima pretjerane participacije građana na zahtjevnoj ili očekivanoj (*demand side*) strani politike. Tako navodno elite ne mogu uspješno i stabilno vladati. Nef i Reiter dokazuju neopravdanost takve teze.

Oni upozoravaju na brojne dokaze o sve većoj medijskoj i korporativnoj koncentraciji, o deindustrijalizaciji, smanjivanju rada, rastakanju liberalno-demokratskog socijalnog ugovora, ekspanziji nejednakosti u zaradama, opadanju participacije, korupciji, izbornim prevarama, eroziji suvereniteta te smanjivanju ljudskih prava, što rezultira sve većom nejednakošću i sve snažnijom oligarhijskom, plutokratskom i autoritarnom vlašću. Na djelu je sve veća plutokracija i kleptokracija. Sve se više potvrđuje Michelsonova teza o "željeznom zakonu oligarhije".

J. Nef tvrdi kako je probleme demokracije opravdano promatrati s obzirom na određene teze o politici kao upravljanju kontradikcijama. On predlaže trostruku klasifikaciju izvora konflikata i kontradikcija u politici. Smatra da je politiku moguće analizirati s obzirom na tri kontradikcije: a) mogućnosti (*capabilities*) *versus* očekivanja (socijalni zahtjevi ili očekivanja građana); b) elite *versus* mase (stratifikacija prema privilegijama i nejednakostima) i c) suverenitet *versus* ovisnost (samostalnost u odlučivanju i ovisnost o vanjskim faktorima koji kontroliraju stvaranje i distribuciju). Zatim se govori o načinima upravljanja konfliktima kao što su represija, konsenzus, pobuna i paktovi između elita. Ključna je teza: paralelno s rastom navedenih konflikata (kontradikcija) raste i fragilnost demokracije. Razlog je tome u činjenici da je demokracija rezultat delikatnih balansiranja, koja se moraju njegovati i održavati, a ne homeostatičkog automatizma. Razvoj i održavanje demokracije zavisao je od okolnosti (*fortune*) te od državničke vještine (*virtue*), ali i od građana i njihove političke kulture. Nef i Reiter iznose tezu kako je stvarni jaz između demokracije i ne-demokracije manji nego što se često misli. Demokracija se ne može svesti na izborne procedure, na tzv. proceduralne instrumente, koliko god oni bili nužni za njezino funkcioniranje.

U drugom poglavlju raspravlja se o formalnoj i supstantivnoj demokraciji. Kritizira se model minimalističke ili proceduralne demokracije koji je razradio J. Schumpeter 1942, a koji su kasnije podupirali R. Dahl i S. Huntington. Taj model demokraciju svodi na "metodu" izbora reprezentativne vlasti i ništa više. U supstantivnom se modelu (Laclau i Mouffe; B. Barber i

dr.) ističe važnost kolektivnog djelovanja, participacija, socijalna pravda i jednakost, responzivnost vlasti i transparentnost. On koketira s republikanskim modelom općenite volje. Postoji i treći model, model tzv. deliberativne demokracije (Habermas, Rawls, Young i drugi), koji tvrdi da interesi i preferencije nisu dani, nego da nastaju i transformiraju se u procesu deliberacije ili komunikativnog djelovanja. Dakle kroz uočavanje slabosti u različitim modelima demokratske prakse razvija se i teorija demokracije.

U trećem poglavlju raspravlja se o mitovima i pogrešnim koncepcijama demokracije. Posebno se kritizira model liberalne demokracije koja je gotovo etablirana u tzv. zapadnim demokracijama. Raspravlja se o tenzijama između liberalizma kao zaštite individualne slobode, vlasništva i poduzetništva i demokracije kao narodne vlasti i kolektivnog rješavanja zajedničkih problema. Mnogi su na različite načine pokušavali riješiti te tenzije (Rousseau, Rawls, Habermas i drugi). Sve se svodi na pitanje izvora legitimacije demokratske vlasti. Poznato je da je Rousseau, zagovarajući općenitu volju, ne samo zapostavio nego i osudio pravo na razliku (*dissent*). Rawls je, zagovarajući politički liberalizam, na temelju preklapajućeg konsenzusa različitih, ali razložnih doktrina isključio pravo na posebnost kulturne razlike i reprezentacije. Feministički teoretičari (Young, Fraser i drugi) upozoravaju kako većina deliberativnih teoretičara demokracije insistira na zajedničkoj političkoj kulturi kao odvojenoj od sveobuhvatnih kulturnih doktrina (Rawls) ili na univerzalnoj koncepciji razložnih procedura i rezultata (Habermas), bez uzajamnog razumijevanja svih razlika i različitih. Zato se I. Young

zalaže za tretiranje “razlika” kao resursa, a ne kao problema u demokracijama.

Autori zaključuju da se demokracija na Zapadu uglavnom shvaća kao proceduralna mašina, dakle onako kako ju je razumijevao Schumpeter. Naglasak je na “metodi”, a ne na supstanciji (svrsi). Demokracija se određuje kao institucionalni aranžman za postizanje političkih odluka u kojem pojedinci stječu moć odlučivanja sredstvima kompetitivne borbe za glasove birača. Ona se tako reducira na izbore, ali demokracija nije čisto formalni izborni ritual. Realna demokracija zahtijeva socijalne, ekonomske i kulturne temelje za svoje održavanje. Formiranje kolektivne volje mora biti diskurzivne prirode; zato su važni javna sfera i civilno društvo itd.

Autori smatraju kako su neokonzervativizam i neoliberalizam zapreke za razvoj pune demokracije. Oni su sa svojim ekonomskim politikama temeljenim na deregulaciji, privatizaciji i isključivanju utjecali na demokratske procese tako što su uklanjali pregovaranje i mobilizaciju u prilog de-mobilizaciji, de-sindikalizaciji, de-industrijalizaciji i de-nacionalizaciji. Tako je koncentracija kapitala, informacija i moći promijenila prirodu politike, usmjerivši je prema sve više elitističkim, ritualističkim i beznačajnim procesima. Također smatraju da su korijeni krize daleko od previše demokracije na “zahtijevanoj strani” političkog procesa. Problem je, u osnovi, na strani ponude. Kriza je u kulturi posesivnog individualizma i sve veće nejednakosti. Simultana kriza akumulacije i legitimacije, s fiskalnom krizom, rezultat je porasta transnacionalizacije kapitala, informacija i moći, zajedno sa smanjivanjem uloge rada na globalnoj sceni. Sve to vodi k erodiranju demokracije, izravnoj de-de-

mokratizaciji i novim oblicima socijalnog isključivanja.

Zanimljiva je i rasprava o narodnom suverenitetu, građanstvu i limitima liberalne demokracije. I u sljedećim poglavljima, primjerice u poglavlju o demokraciji i nesigurnosti, upozorava se na važnost narodnog suvereniteta u razvoju građanstva i demokracije. Govori se o različitim uzrocima slabljenja suvereniteta, pri čemu procesi globalizacije imaju važnu ulogu, a zna se da demokracija počiva na volji naroda i većinskoj vlasti. U biti se u svim poglavljima na različite načine elaborira ova teza: kako rastu tenzije između mogućnosti i očekivanja, elita i masa, suvereniteta i ovisnosti, tako se povećava i fragilnost demokracije. Ta se fragilnost ne može riješiti sama po sebi.

U cijeloj knjizi posebno se kritizira neokonzervativna i neoliberalna teza o krizi demokracije kao krizi upravljanja državom koja je sve opterećenija. Problem se povezuje s upravljanjem (*governability*) zbog previše-participacije (*over-participation*) građana ili zbog sve više očekivanja i zahtjeva upućenih državi. Većinska vlast i politička demokracija povećavaju sistemsku preopterećenost, što izravno smanjuje sposobnost elita za uspješno vladanje. Zato se insistira na isključivo liberalnom modelu demokracije kao proceduri. Ističe se da previše demokracije smanjuje i razinu nacionalne sigurnosti, što utječe na tzv. procese "sekuratizacije", a oni dalje utječu na smanjivanje građanskih prava itd. Međutim autori tvrde kako kriza demokracije nije u tome, nego u smanjivanju participacije te u isključivanju ljudi iz političkog procesa. Tvrdi se da su suvremene demokracije sve više pod pritiskom presezanja državne "sekuratizacije" i smanjivanja narodnog suve-

reniteta uslijed plutokratskih i oligarhijskih praksi i dereguliranog tržišnog mehanizma. Ako se prihvati teza o krizi demokracije kao o neupravljivosti koja nastaje iz previše-participacije, tada je na djelu dekonstrukcija demokracije kao narodne vlasti i njezina zamjena plutodemokracijom, kako je to tvrdio Duverger 1967. Autori jasno osporavaju tezu da nema alternative prevladavajućem liberalnom, slobodnotržišnom modelu demokracije, koji je proglašen posljednjim i najvišim stadijem političko-ekonomskog razvoja. Ali korijen krize, kažu oni, nije na strani potražnje građana, nego na strani ponude od države.

Autori s pravom ističu da je demokracija razvojni projekt, a ne statičan model vlasti. Ona nije projekt određen mitskim krajem historije, kako su neki tvrdili, nego je otvorena inovacijama i mogućnostima stalnog razvoja. Zato treba posvetiti pozornost njezinim vlastitim mogućnostima razvoja, ali i onima izvan nje – socijalnim pokretima, civilnom društvu itd. – kako bi se stvarali uvjeti za smanjenje strukturalnih nejednakosti u društvu. Upozorava se na rast nejednakosti u društvu i na sve veći jaz između bogatih i siromašnih (oko 20 posto bogatih drži više od 80 posto cjelokupne zarade u svojim rukama). U takvim uvjetima sve veće nejednakosti građana nije moguća kvalitetna demokracija. J. Dewey, američki politički filozof, upozoravao je u svojim djelima da demokracija nije samo oblik vlasti, već i poseban način života ljudi u kojem oni procesima demokratske komunikacije razmjenjuju iskustva i tako utječu na kvalitetu svoga života. Jedino dakle u demokraciji ljudi mogu sami za sebe ostvarivati jednakost i slobodu i tako ostvarivati ljudsko dostojanstvo kao bit svoje čovječnosti.

Na kraju kažimo da je sve više radova uglednih politologa u svijetu koji upozoravaju na probleme (teorijske i praktične) razvoja demokracije. Među njima se posebno ističu Inglehart i Welzel, G. Stoker, B. Parekh i mnogi drugi. Knjiga J. Nefa i B. Reitera ima poseban značaj jer na specifičan način prikazuje prije svega strukturalne razloge koji dovode do redukcije demokracije, do procesa de-demokratizacije. Ona će svakako pomoći svima (političarima, znanstvenicima i studentima) u boljem razumijevanju de-demokratizacijskih procesa u suvremenim zapadnim demokracijama, potaknut će istraživanja tih procesa u vlastitim sredinama i tako utjecati na širenje prostora demokraciji kao istinskoj narodnoj vlasti. Nužno je shvatiti, kako tvrde autori ove knjige, da demokracija ne može biti ista za sve narode svijeta, već ona treba biti konkretna aktivnost koja će omogućiti ljudima da sami za sebe odrede jednakost i slobodu.

Vladimir Vujčić

Prikaz

Juraj Mirko Mataušić (ur.)

Komunikacijske znanosti:

Znanstvene grane i nazivlje

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007, 134 str.

Iako komunikacijske znanosti imaju relativno dugu tradiciju u Hrvatskoj, terminologija vezana uz tu znanstvenu disciplinu

još je uvijek nestabilna i neusustavljena. Posljednje desetljeće u hrvatskoj akademskoj zajednici obilježeno je naglim razvojem medijskih i komunikoloških studija na gotovo svim hrvatskim sveučilištima. Sve je više znanstvenih i istraživačkih institucija, ali i stručnih škola koje se bave medijima i komunikologijom. Obrazovne institucije su se umnožile, a sve se susreću s problemom nestandardizirane hrvatske medijske i komunikološke terminologije. Pojmovi koji se upotrebljavaju u ovoj disciplini uglavnom su preuzeti iz engleskog jezika, a istovremeno se upotrebljavaju i hrvatske inačice koje više ili manje uspješno odgovaraju mišljenom pojmu ili procesu, pa tako nastaje prava pojmovna zbrka. U Hrvatskoj se medijskoj i komunikološkoj terminologiji ne pristupa sustavno i sveobuhvatno, već je ona prepuštena individualnim naporima i težnjama (i nadahnućima), pri čemu se takva individualna rješenja, neovisno o kvaliteti svakoga od njih, dalje neusklađeno preuzimaju i šire. Tako je nastala cijela mreža utjecaja unutar najšireg komunikacijskog sustava čiji su čimbenici i građani, i novinari, i djelatnici različitih grana odnosa s javnošću, i blogeri i forumaši, a ponajmanje jezikoslovci te medijski i komunikacijski stručnjaci i znanstvenici.

Sve navedeno razlog je zašto su znanstveni kolokvij pod nazivom "Komunikacijske znanosti: Pitanje određenja znanstvenog polja i standardizacije ključne terminologije struke", koji je u svibnju 2006. održan povodom 10. obljetnice osnivanja Studija novinarstva na Hrvatskim studijima u Zagrebu, podržali znanstvenici s Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, medijskih i komunikoloških studija Sveučilišta u Dubrovniku i Zadru

te Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu. Zadaća je bila otvoriti raspravu o tome kako uskladiti terminologiju sa zakonitostima hrvatskog jezika i njegovom terminologizacijskom tradicijom. Izlaganja s ovog znanstvenog kolokvija objavljena su godinu kasnije u zborniku radova, što je svakako značajan doprinos trajnijoj raspravi o ovoj vrlo važnoj temi.

U zborniku je objavljeno osam radova koji redom problematiziraju definiciju pojmova iz područja medija, publicistike, odnosa s javnošću te komunikacijskih znanosti uopće. U prvom radu, naslovljenom "Komunikacijske znanosti: Definicija i područja istraživanja", doc. dr. Juraj Mirko Mataušić ukazuje na razliku između informacijskih i komunikacijskih znanosti. Riječ je o vrlo važnoj definiciji polja i grana društvenih znanosti koje, primjerice, ni u službenoj podjeli polja društvenih znanosti na Zagrebačkom sveučilištu još uvijek nisu najsretnije definirane, po najprije iz birokratskih razloga. Autor naglašava da se informacijske znanosti bave "tehničkim aspektima prikupljanja i obrade informacija na različitim područjima", a komunikacijske su znanosti "usmjerene na međuljudsku komunikaciju, osobito ako se ona odvija s pomoću tehničkih masovnih medija" (9). To stajalište autor potkrepljuje i pregledom razvoja medija te medijske i komunikološke terminologije u Njemačkoj, SAD-u, Italiji, Rusiji i Hrvatskoj. Zanimljivo je kako se isto područje istraživanja različito naziva i vezuje uz različite grane društvenih znanosti u tim zemljama. Primjerice, društvena se komunikacija u Njemačkoj prvo pokušala etablirati kao sociološka disciplina, a krajem 20-ih godina prošlog stoljeća predložen je naziv publicističke znanosti. U 60-ima

se upotrebljava dvojni naziv publicistika i komunikacijska znanost, kojima se potkraj stoljeća pridružuje i nova, posebna znanost o medijima te odnosi s javnošću (14). Za SAD je karakterističan empirijski pristup istraživanju komunikacije, a vezan je uz Institut za primijenjene društvene znanosti Sveučilišta Columbia i njegova osnivača Paula Lazarsfelda. U Rusiji se, gdje istraživanje medija i masovne komunikacije još uvijek nije značajnije razvijeno, komunikologija smatra upravo američkom znanosti, a novinarstvo je struka koja se uglavnom vezuje uz filologiju (19). U Italiji se sve do sredine 70-ih novinarstvo nije smatralo područjem od znanstvenog interesa, a u Hrvatskoj je ono bilo usko vezano uz političku znanost sve do kraja 20. stoljeća, kada se počinje izdvajati i vezati uz informacijske znanosti. Međutim u Hrvatskoj još uvijek nije definiran odnos između novinarstva, komunikacijskih znanosti, informacijskih znanosti, znanosti o masovnim medijima te odnosa s javnošću. Navodeći temeljne razlike između tih disciplina, dr. Mataušić uspješno razgraničuje područja interesa tih znanosti, skromno zaključujući da su njegove definicije vjerojatno privremene. Međutim iako privremene, one su značajan i vrijedan doprinos raspravi o ovoj temi.

Odnosi s javnošću najmlađa su grana komunikacijskih znanosti u hrvatskoj akademskoj praksi. Dva rada u ovome zborniku posvećena su definiranju odnosa s javnošću: "Odnosi s javnošću i novinarstvo" autora doc. dr. Zorana Tomića te "Negativna paradigma odnosa s javnošću/promidžbe" autora mr. Branka Hebranga. Zoran Tomić daje pregled definicija pojmova iz naslova citirajući ugledne europske i američke teoretičare. Rad je tek

taksativni pregled stručne literature i šteta je što ih autor nije stavio u širi kontekst, što ih nije makar pokušao pojasniti te dati vlastita rješenja definiranja i razgraničenja pojmova, prilagođena hrvatskoj praksi. Također, autor upotrebljava pojam odnosi s javnošću i skraćenicu PR, koju pritom ne objašnjava, a upravo bi definicija pojmova bila temeljno polazište u raspravi o terminologiji odnosa s javnošću. Hebrang pak zagovara stajalište da su odnosi s javnošću isto što i propaganda jer je riječ o “jednosmjernoj komunikacijskoj tehnologiji za uvjeravanje javnosti posredstvom javnih medija” (47). Pritom pojmove promidžba i propaganda također upotrebljava kao istoznačnice. Autor ističe tri tehnike zajedničke propagandi i odnosima s javnošću: “nevjerodostojnost, ponavljanje poruke i uvjeravanje” (53). Svoj zagovor temelji na primjerima iz hrvatske gospodarske ili medijske svakodnevice, ne primjenjujući znanstvene metode u njihovu proučavanju i analizi, čime popularizira temu, ali joj istovremeno oduzima znanstvenu verifikaciju (primjerice, u fusnoti 8 (55) poziva se na informacije dobivene dopisivanjem elektroničkom poštom s urednikom časopisa “Banka”). U svakom slučaju, autorov pogled na definiranje navedenih pojmova vrlo je zanimljiv, ali taj bi pogled svako morao biti znanstveno verificiran da bi se mogao upotrebljavati u znanstvenim raspravama ili dovesti u uzročno-posljedični odnos.

Konkretniju, iako vrlo kratku raspravu (65-70) ponudio je dr. Srećko Lipovčan u tekstu “Publicistika – određenje pojma i discipline”. Rad sažeto i precizno donosi pregled definicija pojma publicistika te njegovu usporedbu s pojmom novinarstvo. “(...) dok se novinarstvo usmjeruje

na događaj, publicistika se u svojim raznovrsnim tekstovnim oblicima orijentira prema relevantnom problemu”, što znači da je funkcija novinarstva informativna, a funkcija publicistike je kritičko vrednovanje (69).

“Suvremeni koncept medijske pismenosti kao dio komunikacijskih znanosti” rad je doc. dr. Nade Zgrabljic Rotar o zadaćama i ulozi medijske pismenosti u sustavu obrazovanja u Hrvatskoj. Autorica smatra da bi nastava medijske pismenosti morala obuhvaćati tehničke, kritičke i praktične kompetencije. Kao dodatni razlozi za uvođenje medijske pismenosti u nastavu navedeni su utjecaji štetnih medijskih sadržaja: nasilja, reklama, stereotipa i pornografije. Služeći se terminima ‘reklama’ i ‘oglašavanje’, autorica, možda i nenamjerno, otvara još jedno novo poglavlje unutar teme neuređene medijsko-komunikološke terminologije.

Doc. dr. Danijel Labaš raspravom “Istraživačko, istražno ili istražiteljsko novinarstvo” na najbolji mogući način dokazuje koliko je važno uključiti lingviste u raspravu o novinarskoj, medijskoj ili komunikološkoj terminologiji. Iako se sve do zaključka autor služi pojmom istraživačko novinarstvo, objašnjavajući njegovo značenje i navodeći najpoznatije primjere iz novinarske prakse, u zaključku naglašava da se u istraživačkom novinarstvu upotrebljavaju “metode koje samo nalikuju onima iz znanstvenih istraživanja, i da ono nije znanost” (93), te da se pojam istraživanje može vezati isključivo za znanstveno istraživanje. Autor ne donosi zaključak, već samo otvara pitanje nije li ipak ono što novinari rade tek istraga o pojedincu, temi ili pak problemu. Kao dodatkom ovoj raspravi poslužiti će se objašnjenjem koje

je jednom prilikom dao prof. dr. Ivo Žanić, profesor hrvatskog jezika i novinarske stilistike na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Po njegovu mišljenju, sva tri termina koja dr. Labaš analizira već su stabilna kako u svojim disciplinama tako i u javnoj percepciji, ili barem u percepciji konzumenata masovnih medija: 'istraživanje' općenito u znanosti kao oznaka za proces sustavna dolaženja do novih spoznaja primjenom formalno verificirane metodologije i analitičkih kategorija, a druga dva u sudsko-policijskoj terminologiji (sama 'istraga' kao polazišni koncept te 'istražitelj' kao onaj koji obavlja radnju istrage, npr. sudac istražitelj). Dakle s ta se tri termina, neovisno o autorovu teoretiziranju, ne može riješiti problem i udovoljiti terminologizacijskom zakonu da se gdje god je to moguće ne preklapaju značenja i termini. To je, doduše, ideal koji nije uvijek ostvariv, ali bi, prema I. Žaniću, u ovom slučaju relativno lako mogao biti. Naime tvorbeni modeli hrvatskog jezika kao sustava omogućuju da se, kada se tvori naziv za vršioca neke radnje, na glagolsku osnovu dodaju ne samo sufixi -ač (istraživač) i -telj (istražitelj) nego i -lac, dakle 'istraživalac', iz čega se onda unutar sustava pravilno izvodi 'istraživalačko (novinarstvo)' kao autonoman termin, posve prikladan za tu vrstu novinarskog djelovanja. Tako je posredstvom istoga glagolskoga korijena održana prepoznatljiva veza s vršiocima ostalih srodnih radnji, a novim sufixom osigurana prepoznatljivost i vezanost za novu disciplinu. Takav termin ne nosi konotaciju institucionalnog formalizma i ne kolidira s drugim, već stabiliziranim terminološkim srođnicima; potreba za kontekstom kao uvjetom njegova razumijevanja smanjena je na minimum.

Nadalje, ključni problem medijske terminologije u hrvatskom jeziku jest neispravno preklapanje pojmova koji se odnose na medij kao sredstvo prijenosa poruke i na sam sadržaj koji ti isti mediji prenose. Primjerice, riječ 'televizija' u hrvatskom jeziku upotrebljava se za medij kao sustav prijenosa slike na daljinu, ali i za sam sadržaj, odnosno programski paket koji nam se nudi dnevnim rasporedom emitiranja. Problem nije bio toliko značajan dok se nije pojavio internet i ponudio videosadržaje (filmove, dokumentarce, glazbene videospotove itd.). Naime danas se upotrebljava termin 'internet televizija' (u duhu hrvatskoga jezika ispravan je naziv 'internetska televizija'), a pritom je nejasno odnosi li se taj naziv na dva medija povezana u jedan novi medij ili na televizijski sadržaj koji možemo gledati služeći se internetom kao medijem. Pitanja na koja bismo pritom trebali odgovoriti glase: što je to televizija kao medij na internetu, a što su i koji su to videosadržaji na internetu?

Slična pitanja, ali na relaciji tisak-internet postavlja i doc. dr. Jelena Jurišić u tekstu "Definiranje masovnih medija tisak i internet". Autorica zagovara terminološku preciznost u nazivu masovnih medija, ne osporavajući njihovu podjelu na: tisak, radio, televiziju i internet. Ipak, u tekstu ostaje nejasno što su to "klasični oblici prijenosa informacija (novine, časopisi, druge tiskovine, radijske i televizijske postaje)" te "multimedijske aplikacije (kompjutor [zašto ne računalo – op. a.], digitalne tehnologije)". Koji bi bio njihov zajednički nazivnik? Nadalje, u kakvom su oni odnosu spram masovnih medija, odnosno novinarskih vrsta i žanrova, rubrika, emisija, rasporeda programa itd.? Autorica tvrdi da su, primjerice, novine "jedna od vrsta tiska,

one su jedan od kanala tiska kao medija” (99). Vrsta i kanal ovdje se upotrebljava ju kao istoznačnice, što također možda nije terminološki ispravno. Da je uistinu riječ o vrlo složenom terminološkom problemu, potvrđuje i pregled europske i svjetske terminologije te pripadajućih definicija, koje se od autora do autora te od zemlje do zemlje ponekad i dijametralno razlikuju. Ovaj rad izvrsno ukazuje na složenost problematike te na niz nedorečenosti kojima bi se stručnjaci i lingvisti trebali pozabaviti.

Upravo su to učinile dr. Lana Hudeček i dr. Milica Mihaljević u radu ”Primjena terminoloških načela na komunikološko nazivlje”. Primijenivši terminološka načela i spoznaje terminologije kao interdisciplinarne znanstvene grane na hrvatsko komunikološko nazivlje, autorice su provele jezičnu i terminološku analizu nekoliko naziva te predložile, po vlastitoj procjeni, najprihvatljivija rješenja. Neka od tih rješenja, poput ’novinska priča’ umjesto ’fičer’ ili ’javni mediji’ umjesto ’masovni mediji’, dio teoretičara medija ocijenit će neprihvatljivima, ali to ne umanjuje vrijednost napora koji su autorice uložile da se konačno popišu pojmovi oko čijih značenja u hrvatskom jeziku postoji neusuglašenost.

Radovi u ovom zborniku obrađuju izuzetno važan i uvijek aktualan problem definiranja medijskog i komunikološkog nazivlja koji je presudan za razvoj i medijske i komunikacijske znanosti uopće. Ovaj zbornik nije ponudio konačna rješenja, ali je ukazao na potrebu hitne, temeljite i trajne rasprave o ovoj problematici i upravo je u tome njegova najveća vrijednost. Hrvatski komunikolozi, teoretičari medija i lingvisti trebali bi se založiti da ovakve rasprave ne budu tek povremena slučaj-

nost, već da postanu pravilo na putu razvoja medijskih i komunikacijskih znanosti u Hrvatskoj.

Viktorija Car

Prikaz

Dragutin Lalović Države na kušnji

NZCH/Disput, Zagreb, 320 str.

Umjesto licemjernog prenemaganja kako ću “nastojati biti objektivan”, ja neću nastojati, nego ću namjerno biti posve subjektivan. A i kako se drukčije dade misliti nego subjektivno! Svaki drugi pristup tekstovima Dragutina Lalovića promašuje ono bitno. Štoviše, on je uvredljiv jer izbjegava mišljenje bitnoga. Nažalost, ovaj intelektualni, teorijski eskapizam koji misli da je sve bitno već domišljeno temeljno je obilježje naše suvremene politologije.

Dragutin Lalović, tvrdim to bez ikakvih ograda, kao nitko u nas u svim svojim tekstovima ustraje na tezi (mogli bismo reći kelzenovski – na *pratezi*) da je mišljenje političkoga mišljenje bitnoga. Politika nije tek puki instrument koji se ovako ili onako nameće neporočnom narodu. Svaki će narod, bez obzira na to kako mu pristupite, kaže Rousseau, biti onakav kakvim ga je učinila priroda njegove vladavine.

Profesor Lalović jedan je od rijetkih naših autora, ako ne i jedini, koji me, kad god pročitam neki od njegovih tekstova, uvijek iznova uznemiri, motivira i inspirira, iz-

vlači me iz umirovljeničkog drijemeža i prinuđuje da se vratim čarima političkoga. Siguran sam da takve izazove, poticaje i učinke polučuje i kod svojih studenata.

Kolega Lalović uvijek odabire najteže putove. Ako ga hoćete slijediti, morate se pentrati strmim stazama sve do samih izvora. I knjiga *Države na kušnji* svjedoči takav pristup. I dok za recentnu hrvatsku politologiju, uz sasvim rijetke iznimke, ne postoje hrvatske državotvorne dvojbe i kušnje (ta najvažnije je da imamo državu i ne treba joj sada gledati u zube!), za Lalovića i političku znanost, kako je on razumije, tu tek počinju izazovi, ali i šanse.

Mi nemamo neko bogato iskustvo, ni empirijsko ni teorijsko, s državom i građanskim društvima. Imperiji i države u čijem samo sastavu bili nisu baš bili uzorni modeli moderne političke emancipacije. Spoznaja tih hendikepa izazov je i šansa naše politologije. Ali samo ako shvati da s državom još nije gotovo, pa, naravno, ni s mišljenjem o njoj, nego da je država, ako ne jedini, a ono svakako središnji prostor političkoga i pravnog subjektiviranja građana. A to znači i konstitucije građanskog društva.

Kada Lalović kaže da primjeren politologijski pristup istraživanju povijesnih i aktualnih procesa postkomunističkih, tranzicijskih, posttotalitarnih zemalja poput Hrvatske, primjerice, nije zamisliv, a kamoli moguć bez prethodnog pojmovnog i metodologijskog aparata koji je nužan za spoznaju tih procesa, on implicira maksimumu da ništa nije tako praktično kao prava teorija. Bez teorijskog raščišćavanja, preciziranja i definiranja temeljnih analitičkih kategorija same tzv. činjenice ništa nam bitno ne govore. One su, kako kaže jedan američki politolog, kao mjesec: svoje osvjettljenje i značenje dobivaju izvana.

Glavna politička zapreka procesu političke modernizacije, tj. konstitucije hrvatske države kao države prava (suverene, pravne, demokratske), ističe Lalović, bilo je političko nastojanje da se hrvatska država konstituirao kao država moći (kao *Nation-Etat*), koja će se temeljiti ne na načelu državne, nego na načelu nacionalne (etničke) suverenosti. S personalizacijom vrhovne vlasti formalno državnoga, a zapravo naddržavnoga nacionalnog lidera i rastakanjem vlastitog demosa logikom etničke homogenosti (str. 73).

Onima koji hoće ozbiljno istraživati hrvatsku političku tranziciju devedesetih i fenomen suvremene hrvatske države navedeno može poslužiti i kao polazna teza i kao metodički naputak.

Kada se pogleda naša najnovija politologijska produkcija, stječe se dojam da je sve bitno već domišljeno, a politologija (i politolozi) su tu da budu praktični, primjenjivi i korisni, da budu na usluzi.

Lalović pokazuje, na primjeru Hrvatske, da se glavna politička kušnja (ali i defekt) s kojom se Hrvatska suočavala nakon osamostaljenja očitovao u nesposobnosti i nespremnosti vodeće političke formacije (HDZ-a) da hrvatski javnopolitički prostor konstituirao kao državu, a socijalno polje kao građansko društvo.

Nasuprot stereotipima o razumijevanju države, po kojima je sve što se odnosi na državu samorazumljivo i neproturječno (pojam, elementi, njezina transepohalnost, suverenost), Lalović pokazuje kako je upravo pojmovno određenje države prvorazredan teorijski problem koji se ne može razumjeti bez njezina povijesnog i socijalnog kontekstuiranja. Država kao moderni tip političkog poretka ne da se ni razumjeti ni pojmovno odrediti bez pojma

“građansko društvo”, jer se ti pojmovi uzajamno uvjetuju i definiraju. Postoji još jedan stereotip na koji upozorava Lalović. S tim se stereotipom tim teže obračunati jer ni u okviru politologijskog “ceha” nije dovoljno osviještena činjenica da nije teorijski legitimno govoriti o “modernoj državi” nasuprot nekim drugim, “predmodernim”, “starim”, “srednjovjekovnim” državama. To posebno treba naglasiti danas kada su se i mnogi politolozi priklonili nacionalnim političkim elitama koje se smatraju legitimnim uskrisiteljima hrvatske države nakon tisuću godina. Takvo stajalište, kako znadem, nema samo teorijske konsekvence.

Za konstituiranje etničkih, srodničkih zajednica kao nacionalnih država ovdje su se do jučer kotrljale glave. Može se postaviti legitimno pitanje: ako je nacionalna država prevladan oblik političke zajednice, nisu li politički procesi koji se zbivaju na Balkanu zakašnjeli (ali i retrogradni), jer su u njima korištena sva sredstva, uključujući i oružane sukobe, da se konstituiraju države upravo kao zajednice ne građana, nego etničkih srodnika. Dakle ovdje su ljudi natjerani da se međusobno kolju da bi uspostavili ono što je povijesno već prevladano. Kao da nam se povijest narugala. Možda je to zato što je nismo valjano odradili u onim povijesnim intermecima kada smo možda imali šansu.

Iako smo istakli da u političkoj znanosti nije sve domišljeno, to ne znači da treba otkrivati “toplu vodu”. I političko iskustvo i politička teorija dali su odgovore na neka temeljna pitanja. Od demokratske, pravne, politički emancipirane države još ništa bolje nije ponuđeno.

Demokratska je država politička zajednica ravnopravnih, pred zakonom jednakih građana. Gotovo je suvišno reći “ravno-

pravnih” i “jednakih”, jer pojam građanina to supsumira. Naravno, ako jednakost shvatimo kao jednakost pred zakonima države, a ne u sferi građanskog društva, jer takve jednakosti bez nasilja nema. Ne može se jedna država, koja se smatra demokratskom i koja u svojim političko-konstitucijskim aktima ističe da je demokratska, definirati najprije kao država pripadnika jedne etničke zajednice, a nakon toga i kao država drugih, koji nisu urođenici u tu zajednicu. Već u samoj takvoj definiciji implicirana je diskriminacija i negiranje demokracije. A to znači i negacija politički emancipirane države. Demokratska država apstrahira od svakog posebnog određenja svojih građana, pa i od onog nacionalnog, subjektivirajući etnos u demos (kako je Lalović sjajno pokazao u svojoj prethodnoj knjizi *Mogućnosti političkoga* analizom Rousseauova djela *Društveni ugovor* i njegove teorije općenite volje).

U nas je na djelu jedan paradoks: što su vitalniji problemi i urgentnije potrebe za kritičkom analizom predmeta vlastitog istraživanja – politike, koja ravna našim životima, politička znanost kao da posustaje i uzmiče pred vlastitim zadaćama i kao da postaje sluškinja politike.

Politologija i politolozi ne mogu biti servis političkog poretka (iako će mudri političari koristiti rezultate njihovih istraživanja), nego se, kako ističe Lalović, politička znanost kao bitna pretpostavka i zalog demokratskoga i liberalnog političkog razvoja mora razvijati zajedničkim i pojedinačnim istraživačkim naporima.

Knjigu *Države na kušnji* ocjenjujem prvorazrednim znanstvenim djelom, na samom vrhu naše politologijske produkcije.

Jovan Mirić

Prikaz

Dragutin Babić
**Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji.
(Re)konstrukcija multietničkih
lokalnih zajednica nakon ratnih
sukoba**

Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb,
2008, 255 str.

Slavonija je tijekom prve polovice devedesetih godina 20. st. svojim većim dijelom bila zahvaćena sukobima. Posljedice političkih i ratnih sukoba bile su najvidljivije na promjeni nacionalne/etničke strukture stanovništva i u raspadu postojećih socijalnih mreža u nacionalno heterogenim zajednicama. Osim većinskih Hrvata u Slavoniji se, u prijeratnom razdoblju, brojem i udjelom u ukupnoj populaciji značajno isticala srpska zajednica. Također, multietnički i multikulturalni mozaik regije upotpunjavale su brojne nacionalne/etničke skupine. Rat je najviše poremetio udio Hrvata i Srba u ukupnoj populaciji. Broj Hrvata izrazito je porastao, a broj Srba se smanjio (naročito na područjima koja su reintegrirana vojno-redarstvenim akcijama hrvatskih snaga), dok se broj većine manjinskih nacionalnih/etničkih skupina uglavnom smanjio. Razlozi za smanjenje broja pripadnika manjinskih skupina različiti su: rat (iznuđene i prisilne migracije), depopulacija, sociopolitičko ozračje, asimilacija, akulturacija te pribjegavanje nacionalnoj/etničkoj mimikriji.

Nakon završetka rata, a potom i mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja, počeo

la je (re)konstrukcija lokalnih zajednica. Pojmom re(konstrukcija) Babić obuhvaća obnovu i ponovnu izgradnju lokalnih zajednica starosjediškog stanovništva iz prijeratnog razdoblja, ali i uspostavu nove mreže primarnih socijalnih odnosa s doseljenim stanovništvom (izbjeglice-useljenici). Termin *rekonstrukcija* u potpunosti odgovara za starosjediško stanovništvo, dok je *konstrukcija* primjerenija za doseljeno stanovništvo. Kako bi rad učinio praktičnijim, Babić se služi terminom (re)konstrukcija, koji cjelovitije označava socijalnu aktivnost na izgradnji lokalnih zajednica navedenih skupina stanovništva (86). U procesu re(konstrukcije) sudjeluju tri skupine stanovništva: ratni migranti *useljenici* (Hrvati iz Bosne i Hercegovine i u manjem broju iz Vojvodine u Zapadnoj Slavoniji te Srbi useljeni iz drugih dijelova Hrvatske u Istočnoj Slavoniji), *povratnici* domicilni Hrvati i Srbi te stanovništvo koje nije napuštalo prostor. Postavlja se pitanje je li moguća obnova mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama različitih skupina stanovništva dok su još uvijek prisutna sjećanja na ratne strahote? U potrazi za odgovorom na postavljeno pitanje tijekom jeseni 2004. provedeno je empirijsko istraživanje na području Zapadne i Istočne Slavonije. Metodom ankete i intervjua ispitani su pripadnici sociološki relevantnih društvenih skupina (domicilni Hrvati i Srbi te useljeno stanovništvo). Osim empirijskim aparatom autor se služi teorijskom literaturom i relevantnim dokumentima državnih tijela, popisima stanovništva (1991, 2001) i izvješćima Ureda za prognanike i izbjeglice. Fokus istraživanja usmjeren je na: percepciju prijeratnog suživota; mogućnost oprosta nakon rata; sukobe nacionalnih skupina; (re)afirmaciju

primarnih socijalnih odnosa; komunikaciju u poslijeratnom razdoblju (percepcija i prakticiranje suživota); stigmatizaciju Drugog i identitet Hrvata i Srba od ratnih opterećenja do poslijeratne (re)konstrukcije lokalnih zajednica. U knjizi tako pratimo poglavlja koja analiziraju hrvatsko-srpske odnose u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju.

Etnopolitička mobilizacija Hrvata i Srba sa snažnim kolektivnim povijesnim pamćenjem i sukob koji je uslijedio dezintegrirali su socijalne mreže lokalnih zajednica. Najprije pred agresijom JNA i različitih srpskih paravojnih formacija svoje domove napuštaju Hrvati i nesrpsko stanovništvo, a za vrijeme i nakon vojno-redarstvene akcije *Bljesak* Srbi napuštaju Zapadnu Slavoniju. U Istočnoj Slavoniji u iznuđenim i prisilnim migracijama prostor napuštaju uglavnom Hrvati, dok se iseljavanje dijela Srba podudaralo s procesom mirne reintegracije tog područja u ustavnopravni sustav Republike Hrvatske. Na prostor Slavonije useljavaju se ratni migranti iz drugih dijelova Hrvatske i iz susjednih republika/pokrajina bivše države. Novopridošlo stanovništvo dodatno je opteretilo narušene nacionalne odnose (ali i unutarnacionalne odnose domicilnog stanovništva s useljenicima), unoseći nered i poteškoće u imovinsko-pravne i stambene odnose. Tijekom rata ojačane su negativne socijalne konstrukcije o Drugom/drugačijima. Stigmatizaciju na "ustaše" i "četnike" podupirao je folklorno oblikovan nacionalizam, protežiran od političkih elita na obje strane, koji je dodatno otežavao uspostavu nekadašnjih, odnosno konstruiranje novih primarnih odnosa (susjedstvo, prijateljstvo, miješani brakovi, rodbinstvo, kumstva itd.) na mikrosocijalnoj

razini. Unatoč nekim povoljnijim okolnostima za povratak srpskog stanovništva u Zapadnu Slavoniju i hrvatskog u Istočnu Slavoniju i više od desetljeća nakon ratnih sukoba on je i dalje otežan teškom gospodarskom situacijom, međunacionalnim antagonizmima i političkim preprekama na tim područjima. Koje korake za uspješan povratak ratnih migranata i suživot u lokalnim zajednicama na bivšim ratnim područjima predlaže autor? Prije svega ističe ulogu "vanjskog okruženja" (institucije od lokalne do državne razine) u prevladavanju trauma i razbijanju predrasuda o negativnom Drugom/drugačijem. Nadalje, "za uspjeh takvog projekta/procesa važno je neposredno susjedstvo i suradnja u trokutu Hrvatska – BiH – Srbija, kao i pozitivna europska i svjetska politika prema tim procesima" (89).

Provedenim empirijskim istraživanjem željelo se utvrditi koji su socijalni procesi aktualni na bivšim ratnim prostorima te kako se i u kojoj mjeri obnavlja, odnosno konstruira suživot stanovništva na tome području. Ispitanici su prijašnji zajednički život doživljavali uglavnom kao tolerantan i suradnički. Hrvatsko-srpske odnose netrpeljivim je ocijenio tek neznatan broj ispitanika. Neke od razlika u odgovorima o prijeratnom suživotu Hrvata i Srba Babić vidi u različitoj percepciji bivše države. Za Srbe ona je bila sociopolitički okvir unutar kojeg je bio moguć zajednički života svih Srba u jednoj državi, dok je kod Hrvata prevladavala ideja samostalne hrvatske države kao pretpostavka boljega gospodarskog i nacionalnog razvitka. Razlike između odgovora Hrvata i Srba iz Zapadne i Istočne Slavonije otkrile su da i Hrvati i Srbi iz Zapadne Slavonije imaju pozitivniji odnos prema suživotu prije rata od Hr-

vata i Srba iz Istočne Slavonije. Razlog tome autor traži u slabijim ratnim sukobima i selektivnom povratku Srba, za razliku od Istočne Slavonije, gdje su sukobi bili silovitiji, a sociodemografska struktura Srba drugačija. Pozitivne stavove prema prijeratnom suživotu imali su i useljenici u Zapadnoj i Istočnoj Slavoniji. Ispitanici starije životne dobi pozitivnije su ocjenjivali prijeratnu koegzistenciju Hrvata i Srba, što se može objasniti njihovom dužom socijaliziranošću unutar ideologijskih okvira koji su promovirali sintagmu o "bratstvu i jedinstvu". Unatoč težini sukoba i traumatičnom iskustvu većina ispitanika spremna je na oprost, ali primjetne su i razlike među ispitanim skupinama. Hrvati starosjedioci najmanje su spremni na oprost, osobito na području Istočne Slavonije, što je u korelaciji s razinom ratnih razaranja na tom prostoru. Sukobi i etnička netrpeljivost, te segregacija Hrvata i Srba na tom području, upućuju autora na zaključak da će obnova suživota biti znatno teža nego u zapadnom dijelu Slavonije, što potvrđuju i stajališta ispitanika. Susjedstvo kao područje primarnih socijalnih odnosa posebice je bilo na kušnji tijekom ratnih sukoba. Na području Istočne Slavonije, gdje je sukob bio najsilovitiji, međususjedska solidarnost i pomaganje bili su prisutni iznad očekivanja i tijekom rata. Susjedi nisu znatnije sudjelovali u uništenju multinacionalne susjedske mreže u Slavoniji, što može biti važno za poslijeratnu obnovu suživota Hrvata i Srba, smatra Babić. Istraživanje poslijeratne komunikacije, mogućnosti međunacionalnih brakova i interakcije članova obitelji s pripadnicima druge nacionalne skupine otkriva da su Hrvati starosjedioci najmanje spremni na obnovu primarnih socijalnih odnosa. S druge stra-

ne, animozitet useljenika (Hrvata iz Bosne i Hercegovine) prema Srbima u nekim se slučajevima javlja zbog neriješenih imovinsko-pravnih odnosa i pitanja prava korištenja srpskih kuća.

Spremnost na oprost, komunikacija i (re)konstrukcija lokalnih zajednica otežane su i zbog stigmatiziranja Drugoga/drugačijeg, pri čemu se pripadnici nacionalnih skupina svode na konstruirane modele. Tranzicijsko i ratno razdoblje ostavilo je dubok trag na identitetu i Hrvata i Srba. Nekadašnji višestruki identiteti potisnuti su favoriziranjem nacionalnih identiteta, prema kojima se nerijetko vrednovala osoba. Pripadnicima nacionalnih/etničkih skupina važna su manifestna identifikacijska oznaka simboli poput zastave, himne, grba i jezika, koji za njih imaju emocionalnu i praktičnu važnost. Naročito je jezik u segregiranim sredinama motiv za obnavljanje predrasuda o Drugome. Hrvati starosjedioci u velikoj većini osporavaju Srbima u Hrvatskoj pravo na vlastite simbole, navodeći kao razloge pobunu protiv hrvatske države i građanski tip države sa zajedničkim simbolima za sve građane. Intervjui provedeni među mladim Vukovarcima pokazuju da oni komuniciraju uglavnom s pripadnicima vlastitog naroda, čemu dodatno doprinosi i odvojeno obrazovanje za Hrvate i Srbe. Hrvatsko-srpski odnosi u Hrvatskom Podunavlju opterećeni su ratnim iskustvom, uz neznatnu obnovu mreže primarnih socijalnih odnosa. Autor smatra kako će na tom području tek s vremenskim odmakom i smanjenjem međunacionalnih frustracija biti moguća obnova suživota donedavno sukobljenih skupina. Promatrajući u cjelini ukupnost odnosa Hrvata i Srba te različite intenzitete u (re)konstrukciji lokalnih zajednica u Zapadnoj i Istočnoj Slavoniji,

autor zaključuje da je suživot istraživanih skupina postao dio društvene zbilje koja svjedoči o otpornosti mreža primarnih odnosa na mikrosocijalnoj razini. Time je dovedena u pitanje interpretacija rata u Hrvatskoj kao etničkog sukoba, a istaknuta teza o ratu kao političkom/državnom sukobu prije svega.

Knjiga Dragutina Babića najtemeljitija je studija koja se bavi interakcijama ratnih migranata, povratničkih i useljeničkih skupina na području Slavonije, a posebnu vrijednost daje joj znanstveno objektivni i deideologiziran pristup razmatranju problematike. Također, knjiga upućuje na potrebu istraživanja obnove/uspostave primarnih socijalnih odnosa i na drugim područjima Hrvatske koja su prošla kroz slične ratne i poratne procese kao Slavonija.

Mario Bara

Prikaz

David Atkinson, Peter Jackson,
David Sibley, Neil Washbourne (ur.)
Kulturna geografija.
Kritički rječnik ključnih pojmova

Disput, Zagreb, 2008, 296 str.

Kulturnu je geografiju zbog raznovrsnosti tema koje proučava teško definirati. Neki autori smatraju da je najbolje poimati je kao "stil mišljenja" koji nema jasno razpoznatljivih granica, a s obzirom na životnost i energičnost polja termin se ponekad upotrebljava i u množini. Općenito govoreći,

kulturne geografije bave se važnim i složenim društvenim pitanjima poput distribucije (gdje su stvari i zašto), formiranjima identiteta, izgradnjom kulturne različitosti, građanskim statusima i pripadnošću, sustavima značenja, pitanjima moći i vladanjem. Kulturni geografi obrađuju pitanja društvenih odnosa, veza između ljudi i nematerijalnog svijeta, kulture i prirode te niz političkih pitanja poput promjenjivih međuodnosa javnog i privatnog prostora, nadgledanja i zadiranja države u privatne sfere itd. Kulturne geografije bi u svojoj teorijskoj artikulaciji te u svojoj zaokupljenosti društvenim odnosima trebale polaziti s kritičkog stajališta. Upravo je takav pristup bio temeljan u stvaranju ove knjige.

Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova hrvatski je prijevod engleskog izvornika *Cultural Geography, A Critical Dictionary of Key Concepts*. Riječ je o zborniku radova koji je nastao na temelju kritičkog promišljanja važnih termina u kulturnoj geografiji iz gledišta autora različitih disciplinarnih područja. Osim geografa svoj su doprinos dali stručnjaci s polja socijalne antropologije, sociologije te kulturalnih studija. Stoga oglede od kojih se sastoji ovaj zbornik možemo smatrati postdisciplinarnim razmatranjima problematike kulturne geografije s naglaskom na jedinstvenom kritičkom pristupu svim obrađenim temama. Knjiga nudi pojašnjenja pojedinih ključnih riječi, no kako naglašavaju urednici, namjera im nije bila obuhvatiti sve pojmove koji se pojavljuju unutar raznovrsnog i objektima zanimanja bogatog kulturnogeografskog polja. Umjesto toga nastojali su izborom nekoliko uvriježjenih pojmova pokazati koliko je važno osvijestiti da riječi i termini kojima se služimo u svakodnevnoj komunikaciji i koji

se provlače kroz akademske radove često imaju složenija značenja od onih koja im površno pripisujemo te da se mijenjaju u skladu s različitim kontekstima upotrebe. Također, nijednom od ovih pojmova ne pristupa se kao nadređenom spram ostalih, već se u zborniku jednako kritički istražuju i tretiraju sva ključna "polja značenja" u kulturnoj geografiji.

Knjiga je organizirana oko tri glavne cjeline koje čitateljima omogućuju lakše razumijevanje te ga upućuju na poveznice između srodnih tema. Svaka je cjelina dalje podijeljena na niz pojmova koji potanko obrađuju i raščlanjuju značajna područja suvremene kulturne geografije. *Prostor, znanje i moć, Različitost i pripadnost* te *Granice i međe* glavni su naslovi pod kojima se kriju ogledi koji se međusobno nadopunjuju i prožimaju. Svaki od tri dijela zbornika započinje Uvodom koji nastoji dati okvir pojmovima koji slijede. Poglavlje *Prostor, znanje i moć* tako predstavlja suvremene rasprave o: *Poststrukturalizmu, Reprezentaciji, Pozicioniranosti/situiranosti znanja, Kartiranju/kartografiji, Putovanju/turizmu, Prostoru/mjestu, Krajoliku, Okolišu, Geopolitici, Vladanju, Fleksibilnosti*.

Ogledi u ovom odjeljku posvećeni su načinima na koje se znanje prožima s moći te kroz različite kontekste uvlači u promjenu vlasti, pri čemu je u taj složeni odnos upleten i prostor. Problemizira se kako pojedinci i zajednice razumiju sami sebe i svoje međudnose u prostoru te se raspravlja o nekim materijalnim i nematerijalnim načinima na koje kolektivna znanja oblikuju društvo. Prva tri poglavlja obrađuju oblike razmišljanja i reprezentiranja, pozicioniranost istraživača u istraživačkom postupku te politike tih procesa. Ulf Strohmayer raz-

matra kako se poststrukturalističko odmiicanje od prepoznatljivih struktura odrazilo na spoznavanje i proizvodnju geografskog znanja. Ola Söderström tematizira ključnu problematiku reprezentacije, usredotočujući se na pitanje tko su ti koji u rukama imaju moć da reprezentiraju te što ili tko su objekti koji se odabiru kao prigodni za prikazivanje. Ian Cook *et al.* raspravlja o ustaljenim odnosima moći, naglašavajući pozicioniranost i parcijalnost samih istraživača u procesima stvaranja znanja. Denis Cosgrove raspravlja o tome kako znanje i moć prožimaju prikazivanje prostornih podataka te kako su karte zapravo sofisticirani artefakti koji reprezentiraju ne samo geografske informacije nego i kulture koje ih proizvode. Mike Crang bavi se prostornim praksama putovanja i turizma, procesima koji su duboko uključeni u načine spoznavanja, reprezentiranja i konzumiranja pojedinih mjesta. Phil Hubbard i Don Mitchell obrađuju neke od ključnih pojmova geografske misli. Naime proučavaju kako se moć urezuje u prostor/mjesto, odnosno u krajolik. Sally Eden tematizira promjenjivo razumijevanje pojma "okoliš". Gearóid Ó Tuathail/Gerard Toal razmatra "geopolitiku" kao sjecište ideja o geografiji i njezinu odnosu prema političkome te predlaže načine ispitivanja širih geopolitičkih kultura. Andrew Jonas i Aidan While promišljaju pojam "vladanje", smatrajući ga nužno teritorijalnim, te stoga intrinzično geografskim. Oni drže da kritička geografija mora istražiti kako se procesi vladanja situiraju u prostoru te kako se odražavaju na koherenciju s društvom, ekonomijama i teritorijima. U posljednjem ogledu prvog poglavlja Suzanne Reimer upućuje kritiku opsjednutosti idejom "fleksibilnosti" u suvremenom kapita-

lizmu, usmjerenom na pojedinca u društvu i na radnome mjestu.

Drugo poglavlje, *Različitost i pripadnost*, obrađuje pojmove: *Tijelo, Identitet, Rod, Bijelost, (Ne)hendikepiranost, Seksualnost, Moralne geografije, Građanski status i Baština*. Autori odjeljaka promišljaju načine artikulacije, definiranja i izražavanja identiteta, kao inherentno složene konstrukcije, na različitim prostornim razinama, od tijela do nacionalne države. Te prostorne metafore podsjećaju nas da su pitanja identiteta i pripadnosti itekako geografske pojave, u kojima društvene konstrukcije nisu puki odrazi unaprijed definiranih geografija, već se konstituiraju i prostorno i društveno. Robyn Longhurst u svome ogledu tematizira pitanje tijela, smatrajući kako je razumijevanje njegove materijalnosti, diskurzivne konstrukcije, regulacije i reprezentacije temeljno za shvaćanje prostornih odnosa na svim skalama. James Martin daje pregled razumijevanja termina identitet, od uvriježenih ideja o identitetu kao stabilnom "spremniku" do njegova suvremenog shvaćanja kao vremenski i prostorno promjenjivog, pluralnog i proturječnog pojma. Peter Jackson svoj ogled posvećuje pojmu roda, donoseći povijesni pregled kritičkoga razlikovanja roda od spola te razmatrajući suvremene procese razgradnje termina, pri čemu predlaže i neke sugestije za njegovu preformulaciju u budućim istraživanjima. Autori Alastair Bonnett, Robert Wilton, Mark Johnson i Tim Cresswell u ogledima o bijelosti, (ne)hendikepiranosti, seksualnosti i moralnim geografijama ističu da izuzev osobne važnosti pojmovi identiteta i pripadnosti imaju i političku te moralnu dimenziju. Darren O'Byrne raspravlja o građanskom statusu te navodi da se, u sve

globaliziranim svijetu, moraju uzeti u obzir mogućnosti višestrukih građanskih statusa, što dovodi i do promijenjene uloge nacionalne države u definiranju identiteta, odnosno ona postaje tek jedan od mogućih izvora identifikacije. David Atkinson naglašava da su identiteti nužno ukorijenjeni u prošlosti, međutim dodaje kako su u stalnoj pretvorbi i preradi kroz procese (selektivnog) pamćenja i zaboravljanja.

Posljednja cjelina, *Granice i međe*, bavi se problematikom *Privatnog/javnog, Globalizacijom/globalnošću, Postmodernizmom, Kolonijalizmom/postkolonijalizmom, Dijaspom, Hibridnošću, Prirodom/kulturom, Društveno-tehničkim te Ki-borškim kulturama*.

Jedno od najvažnijih pitanja u kulturnoj geografiji jest pitanje graničnosti, odnosno prostora koji nije moguće jednostavno binarno podijeliti (na područje A i područje ne-A). Aktualnom problematikom odnosa javnog i privatnog prostora bavi se David Sibley. Neil Washbourne diskutira o karakteristikama globalizacije, od ukidanja granica, homogenizacije, dominacije i otpora do prilagođavanja globalnih kultura lokalnim izričajima. Steven Flusty i Alison Blunt u svojim ogledima o postmodernizmu i kolonijalizmu/postkolonijalizmu pokazuju smjer razvoja novih geografija koje stvaraju nove vrste intelektualnog istraživanja i proizvodnje znanja koje omogućuju kritički osvrt i reevaluaciju prošlosti. Anne-Marie Fortier diskutira o promjeni razumijevanja pojma dijaspora tijekom vremena i načinima formiranja dijasporoga identiteta te pojašnjava zašto se nacije danas mogu smatrati prostorima dijaspore. Katharyne Mitchell svoj ogled posvećuje hibridnosti, pojmu koji se posljednjih godina iznova pojavljuje kao važan teorijski

termin u područjima poput lingvistike, kulturnih studija, književne kritike, postkolonijalnih analiza i odnosa priroda-društvo. Posljednji ogledi, autora Stevea Hinchliffa i Nicka Bingham, propituju odnos priroda-kultura, društveno-tehničko, a Judith Tsouvalis tematizira pojam kiborga, kiborške fikcije i upotrebu kiborških metafora na području geografije.

Knjiga završava pogovorom Laure Šakaje, urednice hrvatskog izdanja, pod naslovom *Kulturna geografija, ili zašto se stvari na različitim mjestima događaju različito*, u kojem daje iscrpan osvrt na povijesni razvoj kulturne geografije, svoje viđenje ovog zbornika te objašnjava dileme s kojima se kao urednica hrvatskog izdanja susrela prilikom prilagođavanja pojedinih engleskih termina hrvatskom jeziku. Prijevod mnogih ključnih pojmova, važnih i izvan geografske discipline, vrijedan je prinos knjige interkulturalnoj i interdisciplinarnoj znanstvenoj komunikaciji. Urednica naglašava da je generalni cilj bio "podomačiti" terminologiju, ali je u nizu slučajeva ipak odlučeno u korist posuđenica kako se ne bi izgubio status termina i njegovo značenje (npr. *queer geografija* naspram *geografija homoseksualnosti* ili *reprezentacija* naspram *prikaz, prikazivanje, predstavljanje*). Također, argumentirano i potanko pojašnjava odabir prijevoda termina *human geography* terminom *humana geografija*. To je jedan od temeljnih pojmova geografske struke, čija je translacija povodom dugogodišnjih rasprava u hrvatskoj geografiji. *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova* vrijedna je knjiga koja hrvatskim čitateljima otvara pogled na raznovrsnost i aktualnost kulturnogeografskog pristupa. Upravo zbog brojnosti tema koje obrađuje kroz interdis-

ciplinarnu prizmu, zbornik nadilazi granice jednog znanstvenog područja i predstavlja važan doprinos ne samo geografiji već i suvremenoj društvenoj znanosti općenito.

Lana Slavuj

Prikaz

Međunarodni znanstveni skup
Rethinking Marxism
 Amherst, 2009.

Sveučilište Massachusetts u Amherstu jedna je od najvećih utvrda postkapitalističkog promišljanja društvenog realiteta na američkom kontinentu. Taj epitet nosi zbog prilično jasne opredijeljenosti profesorske i studentske populacije da u svakodnevnom teorijskom i aktivističkom radu promiče postkapitalističke vrijednosti. To nisu samo organizirani studentski pritisci da se smanje školarine, prekine eksploatacija u zemljama Trećeg svijeta i redistribuiraju financijska sredstva, već i široko raširena svijest o ekološki prihvatljivom načinu života koji, primjerice, zabranjuje upotrebu plastičnih boca ili promiče prava životinja i neživotinjsku prehranu. S obzirom na to Sveučilište Massachusetts bilo je pravo mjesto za održavanje konferencije *Rethinking Marxism*, čiji je cilj, kao što se može zaključiti iz naslova, promocija postkapitalističke vizije svijeta. Promišljanje marksističke misli u kontekstu suvremenoga globalnog društva nije bila tema koja je okupila opskurne ideologe marksizma sa

svih strana svijeta (iako je i njih vjerojatno bilo), već vrlo ugledna i svjetski renominirana imena, poglavito iz ekonomskih i političkih znanosti, koja smatraju da postoji alternativa trenutačnom, kapitalistički orijentiranom načinu proizvodnje, a koji nije komunistička utopija u ruhu socijalističkog sustava, kao što je to bio slučaj u bivšem socijalističkom bloku. Oni smatraju da kapitalističko društvo zapadnog tipa dovodi do velikih društvenih i prirodnih poremećaja čije su posljedice teško sagledive, te stoga društveno relevantne. Među najpoznatijim sudionicima ovog skupa bili su politički filozof Michael Hardt (Duke University), koji je s Antoniom Negriem suautor nekoliko knjiga, od kojih je zasigurno najviše odjeknula ona pod naslovom *Imperij*. Ovom prilikom Hardt je promovirao i novu suautorsku knjigu. Od ostalih imena koja nešto znače na suvremenoj postkapitalističkoj sceni tu su bili Rick Wolff (UMass i New School), suorganizator konferencije, koji je zajedno s Resnickom (UMass) vodeće ime među političkim ekonomistima antikapitalističke orijentacije, zatim Drucilla Barker (University of South Carolina), David Ruccio (University of Notre Dame), John Schwarzmantel (University of Leeds), Bertel Ollman (NYU), Antonio Vasquez-Aroyo (University of Minnesota) itd. Konferencija se ubraja među goleme međunarodne skupove s obzirom na to da je od 5. do 8. studenoga 2009. prezentirano oko 600 radova na 182 panela. Zbog velikog broja prezentacija i panela usredotočit ću se na prikaz onih koji su pobudili najveće zanimanje.

Michael Hardt prezentirao je koncepte iz svoje i Negrijeve posljednje knjige, *Commonwealth*, koja je objavljena prošlog mjeseca i koja je, prema Hardtovim rije-

čima, uz *Multitude* i *Empire* dio trilogije promišljanja političke teorije s pozicije suvremene neomarksističke misli. Noseća ideja knjige artikulirana je kroz koncept "zajedničkog" (*the common*). Hardt i Negri nastoje pojasniti smisao Marxove ideje o ukidanju privatnog vlasništva suprotstavljajući privatnom vlasništvu upravo koncept zajedničkog. Teorija zajedničkog vlasništva, ističe Hardt, uzima u obzir prirodni svijet koji svi zajednički dijelimo (zemlju, vodu, zrak itd.), ali i ljudsku društvenu djelatnost (ideje i društvene odnose). Jedna je od glavnih politoloških tema koju Hardt i Negri žele potaknuti preispitivanje demokracije i ideje slobode, ali i institucija koje bi bile sposobne organizirati društveni život izvan paradigme privatnog vlasništva i derivirajućih odnosa koji iz nje proizlaze. U raspravi koja je uslijedila bilo je podvojenih mišljenja o Hardtovu i Negrijevu projektu – neki su ukazivali na određene problematične ili nerazjašnjene koncepte, dok su drugi u njihovu projektu vidjeli snagu suvremene lijeve političke misli.

Panel o krizi globalnog kapitalizma očekivano je privukao mnogobrojnu publiku. Rick Wolff, jedan od najvećih kritičara kapitalističkog projekta te analitičar brojnih poznatih televizijskih kuća, istaknuo je kako je ova kriza kraj iluzije o kapitalističkom snu. To se mišljenje danas ne čuje isključivo od marksistički orijentiranih ekonomista poput Wolffa i Resnicka, već i od američke *mainstream* kapitalističke elite. Mnogi analitičari danas govore o post-Friedmanovoj ekonomiji nakon globalne krize. Naime Friedman bi rekao da će ekonomski ciklus prije ili kasnije krenuti uzlaznom putanjom, odnosno da će se ekonomija toliko oporaviti da će stopa nezaposlenosti biti jednaka kao prije rece-

sije i krize. Međutim danas je teško očekivati takvo što jer velike ekonomske krize uzrokuju i velike društvene promjene, koje trajno ostavljaju neke ljude izvan tržišta rada. Wolff pak vidi problem u iluziji o ekonomskom rastu koja je vezana uz američku stopu potrošnje. Prema Wolffu, ta je stopa rasla u zadnjih 30-ak godina, no danas je tome rastu kraj. On smatra da je čitava priča o potrošnji kao posljedici rasta fabricirana. Ona se svodi, prvo, na činjenicu da je u posljednjih nekoliko desetljeća američka radnička klasa provela 20% više vremena radeći nego što je to bio slučaj s radničkom klasom u Zapadnoj Europi; te, drugo, da je stopa zaduženosti američkog radnika porasla s 30%, koliko je iznosila nakon Velike gospodarske krize, na oko 125% godišnjeg dohotka, koliko iznosi danas. Wolff zaključuje da je kapitalistički sustav prenapregnut, da više nema prostora za rast plaća i kreditnog zaduživanja te da su "zlatne godine" konzumerističkog booma iza nas.

Odnos države, nacije i kapitalističkog načina proizvodnje bio je u temelju panela na kojem je John Schwarzmantel prezentirao svoj esej *Marxism and Nationalism in a Globalised Age*. Schwarzmantel ističe kako je globalna kriza ponovno potaknula pitanje krize nacionalne države. Krize i recesije koje potresaju nacionalnu državu ostavile su posljedice na unutardržavnu solidarnost različitih društvenih skupina. Schwarzmantel smatra da je u postnacionalnoj konstelaciji odnosa, koja je karakteristična za suvremeno globalno društvo, Marxova vizija solidarnosti proletarijata u potpunosti zastarjela te da aktere transnacionalne solidarnosti treba tražiti u drugim globalnim društvenim pokretima. Bartell Ollman sudjelovao je u istom panelu sa za-

nimljivim esejom u kojem je pokušao razviti marksističku teoriju patriotizma. Drugim riječima, patriotizam funkcionira kao središnja točka ideologije nacionalne države u čijoj se pozadini krije interes vladajuće klase. Ollmanov esej izazvao je velik interes i polemiku, međutim ostaje dojam da je dio njegovih argumenata već dobro poznat poznavateljima rada Eliea Kedouriea.

Na kraju ću spomenuti još dva izlaganja koja su izazvala pozornost većeg broja sudionika konferencije. David Ruccio osvrnuo se na sustav eksploatacije inherentan kapitalističkom sustavu proizvodnje. Radi se o sustavu u kojem oni koji proizvode ne donose odluke o distribuciji viška vrijednosti koji je proizveden. Ruccio smatra kako suvremeni neomarksistički pristup etici nudi odgovor na pitanje o promišljanju rada i načinu anuliranja tog sustava eksploatacije. U nekoliko je panela sudjelovala i feministička teoretičarka Drucilla Barker. Ona je također promovirala neke od ideja iz svoje sljedeće knjige *Feminist Economics*. Kakav je odnos između feminističke teorije i ekonomije? Barker ističe kako je tradicionalna ekonomska misao spolno i rasno uvjetovana. *Homo economicus* jedna je od lažnih metafora o racionalnom (muškom, "bijelom") ekonomskom akteru kojeg ne obvezuju nikakva (transcendentna) uvjerenja, nego samo puki interes koji se svodi na ugovorne odnose. Barker ističe kako je cilj feminističkog pristupa ekonomiji promijeniti konvencionalno shvaćanje ekonomije te je razumjeti kao društveni i povijesni fenomen karakterističan za određenu promjenjivu društvenu strukturu, a nikako kao izraz ljudske prirode. Transnacionalna feministička perspektiva izraz je nastojanja da se preispita čitava povijesna naracija modernog industrijskog društva.

Rethinking Marxism je konferencija koja predstavlja živuću snagu za postkapitalističko promišljanje svijeta. Ono što fascinira jest broj sudionika i interes studenata za ovaj tip rasprave. Međutim možda je važnije od svega da danas najsnažnija kritika kapitalističkog načina proizvodnje i njegovih nusproizvoda dolazi upravo iz srca kapitalističkog svijeta – Sjedinjenih Američkih Država. Naime na konferenciji je bilo najviše američkih intelektualaca. Važno je naglasiti da su se u toj konstelaciji odnosa profilirali i mnogi latinskoamerički i europski intelektualci. Važnost postkapitalističke vizije svijeta tema je koja je

u tom smislu poziv na diskusiju bez granica i koja okuplja predstavnike s, primjerice, argentinskih, kolumbijskih, meksičkih, austrijskih, finskih, britanskih i drugih europskih i svjetskih sveučilišta. Riječ je o ozbiljnom naporu da se osmisli prevladavanje kapitalističkog sustava vrijednosti i njegova pogubnog utjecaja na ljude i okoliš. Bilo bi dobro da se i ugledni predstavnici hrvatske političke i ekonomske misli uključe u ovu konferenciju s obzirom na to da se radi na osmišljavanju alternativa, a ne na oživljavanju propalih socijalističkih društvenih projekata.

Hrvoje Cvijanović